

Gazzîzâde Abdullâtif Efendi ve *Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân* Adlı Fâtiha Sûresi Tefsiri

RECEP ARPA
UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

*“Hazret-i Abdullâtif dir şârihu Ümmi'l-Kitâb.
Mazhar-ı surr-ı velâyet olduğu bî irtiyâb”*

Giriş

Kur'ân, içinde hiçbir şüphe ve çelişki bulunmayan, müttakiler için hidâyet rehberi olarak gönderilmiş bir kitaptır. Kur'ân'ın bizzat kendisi, Kur'ân üzerinde düşünülmesi ve anlaşılması hususunda ısrarla durmuş, başta ilk müfessir Hz. Peygamber ve sahâbeler olmak üzere, çeşitli devirlerde kendisini bu alana vermiş ehil kişilerce tefsir edilegelmiştir. Kimi müfessirler Kur'ân'ın tamamını tefsir ederken, bazıları da çeşitli sebeplerden dolayı Kur'ân'ın bir kısmını veya bir sûreyi tefsir ederek Kur'ân'ın anlaşılması yönünde çaba harcamışlardır. Tefsir için seçilen sûreler ise çoğunlukla Fâtiha, Yâsin ve İhlâs gibi fazileti ile ilgili hakkında pekçok hadis vârid olan ve İslâm'ın ve Kur'ân'ın özeti durumunda olan sûrelerdir. Özellikle Fâtiha sûresi, bütün Müslümanların her zaman ihtiyaç duyduğu, namaz ve dualarında okudukları pek şerefli ve faziletli bir sûre olduğu için birçok âlim ve mutasavvıf bu sûreyi kendi meslek ve meşrepleri doğrultusunda tefsir etmişlerdir.¹Fâtiha'nın yedi kısa âyetten oluşmasına rağ-

¹ Fâtiha sûresi tefsirleri hakkında geniş bilgi için bk. Demir, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtiha Tefsirleri*,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul1987.

men konusunun önemi ve mâna zenginliği bakımından Kur'an'ın en faziletli ve muhtevâlî sûresi olduğu Hz. Peygamber'in, *"Fâtiha sûresi (Fâtihatü'l-kitâb) okunmadıkça hiçbir namaz sahih olmaz"*²mealindeki hadisiningereği olarak, farz kılındığı gündün beri namazlarda Fâtiha sûresi okunmaktadır.³Fâtiha'nın Kur'an'daki en büyük sûre olduğu, Tevrat ve İncil'de bir benzerinin bulunmadığı, Bakara sûresinin son âyetleriyle birlikte "iki nûr" diye anıldığı ve geçmişte hiçbir peygambere benzerininverilmediği, şifa niyetiyle okunduğu takdirde tesirinin görüleceğine dair hadisler vardır.⁴Sürenin ilk yarısı kulun Allah'a hamd ve övgüsünü, ikinci yarısı da Allah'tan isteklerini dile getiren bu sürenin, her türlü hayırlı faaliyetlerin başında veya sonunda, çeşitli vesilelerle tertip edilen meclislerde, merasimlerde, kabirlerde vb. yerlerde dua niyetiyle okunması, zamanla Müslümanlığın en köklü şiarlarından biri haline gelmiş; ayrıca hemen bütün tekke ve tarikatların ezkâr ve evradı içinde mutlaka Fâtiha'nın da yer alması hususu tasavvuf geleneğinde kesintisiz olarak sürdürülmüştür.⁵Aynı zamanda bir tarikat şeyhi de olan GazzîzâdeAbdüllatif Efendi de, günde beş vakit namazlarında bu süreyi okuyan Müslümanların mânâsını bilerek okumaları içinbu süreyi Türkçe olarak tefsir etmiştir.

Bu çalışmada Bursa'lı bir mutasavvıf ve bir Osmanlı müfessiri olan Gazzîzâde Abdüllatif Efendi'nin hayatı eserleri ve ilmî kişiliği hakkında kısa bilgi verilecek, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan (Orhan Gazi, nr. 220-221) *Fütühâtü Kenzî'l-Kur'an* adlı Fâtiha sûresi tefsiri geniş bir şekilde tanıtılacak ve tefsir metodolojisi açısından ilmi değeri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu araştırmamız, uzun süre göz ardı edilmiş ve bigâne kalınmış Osmanlı tefsir mirasını gün yüzüne çıkarma konusunda atılan adımlara mütevazı bir katkı ve gecikmiş bir vefa borcunu ifâ çabası olarak değerlendirilebilir.

I. Gazzîzâde Abdüllatif Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

1- Hayatı

GazzîzâdeAbdüllatif Efendihicri 1190 tarihinde(1776) Bursa'da doğdu.⁶ Ba-

² Dârimî, "Şalât", 36; İbn Mâce, "İkâme", 11; Tirmizî, "Mevâkîf", 69, 115, 116.

³ Işık, Emin, "Fatiha Sûresi", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 253.

⁴ Bk. Müsned, III, 450; Dârimî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 12; Buhârî, "Tefsir", 1/1, 15/3, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 9, "Tıb", 34; Müslim, "Selâm", 66; Ebû Dâvûd, "Tıb", 19; Nesâî, "İftitâhII, 26.

⁵ Işık, "Fatiha Sûresi", *DİA*, XII, 254.

⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'lemin Mahmut Kemal-Avni Aktuç), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955, I,

bası Bursa Ulucâmîî imamı Esad Efendi'dir. Annetarafından dedesi, Bursa Gazzî Dergâhı'nın kurucusu Şeyh Ahmed Gazzî'nin⁷ torunu Mustafa Nesib Efendi'dir. Büyük dedesi Ahmed Gazzî'ye (ö. 1150/1738) nispetle Gazzîzâde diye anılmaktadır. Eserlerinde kendinin “Şeyh Abdülatif b. Mehmed Es'ad hafiduhu Gazzîzâde Şeyh el-Hâc Mustafa Nesib” olarak tanıtmaktadır. İki yaşında iken babası vefatettiğinden dedesi Mustafa Nesib Efendi'nin yanında yetişti. Dedesinin ölümü üzerine 15 Safer 1202 (26 Kasım 1787) tarihinde on iki yaşında Gazzî Dergâhı'na Şeyh oldu. Gazzîzâde, on iki yaşında bir süreliğine meşihat işlerini halletmek için İstanbul'a gitmişse de, kısa bir süre sonra Bursa'ya geri döndü. On beş yaşına kadar Müvecchezâde Hoca Hüseyin'den ulûm-ı âliye (Arapça mantık gibi âlet ilimleri) ve fıkhıtan *Kudûrî*'yi, Hoca Seyyid Ahmed Efendi'den ilm-i kiraat ve *Halebî*'yi, Seyyid Nûh'tan Farsça ve âlet ilimlerini, Hacı Bekir Efendi'den üç sene mütemâdiyentefsir ve hadis usulü dersleri okudu. On beş yaşına geldiğinde kendine bir mürşid-i kâmil edinmek isteyen Gazzîzâde, Üftâdezâde Şeyh Mustafa Efendi'nin (ö. 1217/1803) yanında sekiz sene, yirmi üç yaşlarında iken intisap ettiği Enarlı Şeyhi Bedreddîn Efendi'nin (ö. 1216/1801) yanında üç sene bâtinî ilimleri tahsil etti. Daha sonra Mehmed Emîn Kerkükî'ye (ö. 1228/1813) intisap etti ve mürşidi ölünceye kadar onun yanından ayrılmadı. Gazzîzâde Abdülatif daha on sekiz yaşında (1208/1794) iken, yapımından itibaren önemli bir ilim merkezi olan Bursa Ulucamî'de tefsir okutmaya başladı. Bu hususta dedesi Mustafa Nesib Efendi ile aralarında geçen bir görüşmede dedesi Gazzîzâde Abdülatif'e şöyle demiştir: “Ceddim (Şeyh Ahmed Gazzî) bana dedi ki: “Ben on sekiz yaşında yaşında tefsir okutmaya başladım. İnşallah sen de okutursun.” Elhamdülillâh onların nutk-ı berakâtiyle on sekiz yaşında tefsir okutmaya başladım. Biinâyetillâh sen de muvaffak olursun”. Ben de on sekiz

618; Mehmed, Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsi* (haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), Uludağ Yayınları, Bursa 1997, s. 211; Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), İstanbul 2006, V, 136; Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1342; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemû'l-Müellifin: Teracimu Musannifi'l-Kütübî'l-Arabiyye*, Dârü İhyâ'it-türasî'l-Arabî, Beyrut 1957, IX, 272; Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemû'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâdir*, Beyrut 1406/1986, I, 302; Tekeli, Hamdi, *Gazzîzâde Abdülatif'in Hayatı, Eserleri ve Vakîâtı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Bursa 2000; Türer, Osman, “Gazzîzâde Abdülatif Efendi”, *DİA*, XIII, 540; Gazzîzâde Abdülatif, *Nakşbend Yolunun Esasları: Mergübü's-Sâlikîn* (haz. Karaköse, Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 41-79.

⁷ Hayatı hakkında bk. Tekeli, Hamdi, *Ahmed Gazzî'nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1991.

yaşında nutkları yer bulsun diye tefsire başladım”.⁸

Ömrünün büyük bir kısmını dergâhında inzivâ halinde ilim tahsili ve eser kaleme almakla geçiren Gazzîzâde, Cuma günleri kürsüde halka vaaz edip ahkâm-ı şeriyeyi ve âdâb-ı tarikatı anlatmıştır. Gazzîzâde ayrıca Osmanlı döneminde kitaplarla ilgisi olan insanlara yazılı kültürü ulaştırmak konusunda önemli bir görev ifâ eden dergâh kütüphânelerinden birisi olan Gazzî Dergâhı kütüphanesini büyük ölçüde zenginleştirmiştir. Medrese ilimleriyle tekke kültürünü birleştiren sufilere dendir. “Şeriat bir ağaç tarikat onun dalları, hakikat ise onun meyveleridir” anlayışına sahip, her defasında şeriata ittibâ ve yasaklardan sakınmayı tavsiye etmiştir. Öncelikle kendisi dînî-zâhîri ilimlere yönelmiş, müridlerini de yönlendirmiştir. İlmi her şeyden üstün tutmuş ve hayatı boyunca ilim tahsil etmiştir.⁹1236 (1820-21) senesinde hac fârizasını yerine getiren Gazzîzâde, hayatının büyük bir kısmını kırk beş yıl şeyhlik yaptığı dergâhtaders vernek ve eser yazmakla geçirmiştir. 14 Şâban 1247 (18 Ocak 1832)¹⁰ tarihinde elli yedi yaşındavefat edince Gazzî Dergâhı'nda dedesi Ahmed Gazzî'ninyanına defnedildi. Hüseyin Vassâf “Zevk-ı tâm” târihidir ey yâr-ı cân, Rutbe-i Abdül-latif oldu ayân” (1247 ذوق تام) beytiyle vefatına tarih düşmüştür.¹¹

İlm-i tefsirde behresi ziyade idi. Vassâf, onun Kur'ân ve tefsir ilmindeki makamını şu sözlerle ifâde etmektedir:

“Bâ husûs ilm-i hadîsde kudreti bâlây idi.
İlm-i tefsirde dahi ol nisbet üzre bil savâb”.
Nâtıku'l-Kur'ân idi bir rehber-i sâhib-emân.¹²

2. Eserleri

Gazzîzâde Abdüllatif, başta tasavvuf olmak üzere değişik konularda pek çok eser vermiş velûd bir şahsiyettir. İsmail Hakkı Bursevî'den sonra Bursa'da yetişen meşâyih içinde en fazla eser verenGazzîzâde'nin¹³ eserlerinin sayısının 60 kadar olduğu söylenir. Şaban Karaköse'nin belirttiğine göreGazzîzâde-*Menâkıb-i Ahmed Gazzî* adlı eserinde bizzat kendisi eserlerinin 27 tanesinin ismini

⁸ Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, s. 211.

⁹ Karaköse, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁰ Hüseyin Vassaf “Âlem-i bekâya intikalleri 13 Şâban 1247 (17 Ocak 1832) tarihine müsadiftir” der. *Sefîne-i evliyâ*, V, 136.

¹¹ Vassâf, *a.g.e.*, V, 136.

¹² Vassaf, *a.g.e.*, V, 136, 139.

¹³ Türer, “GazzîzâdeAbdüllatif Efendi”, *DİA*, XIII, 540.

zikretmiş, Mehmed Şemseddin *Yadigâr-ı Şemsi'*de 11, Bağdatlı İsmail Paşa *Hediyetü'l-Ârifin'*de 27, Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellifleri'*nde 27, Kadir Atlansoy *Bursa Şairleri'*nde 34, Osman Türer "*Gazzîzâde Abdüllatif Efendi*" adlı ansiklopedi maddesinde 29, Hamdi Tekeli ise "*Gazzîzâde Abdüllatif'in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*" adlı doktora tezinde 44 eserinin ismini kaydetmiştir. Karaköse ise Gazzîzâde'nin irili ufaklı 60 civarında eseri olduğunu söyler.¹⁴ Ancak Karaköse'nin Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmet Tahir'e dayanarak Gazzîzâde'nin sadece müstensihî olduğu *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, *Zübdetü'l-Beyân* gibi bazı eserlerini onun te'lifâtından sayması, eserlerinin bu sayıya ulaşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Eserlerinin büyük bir bölümü tasavvufa dair olmakla birlikte, vaaz-hutbe, tefsir ve biyografi ile ilgili eserleri de vardır. Gazzîzâde Abdüllatif el-sine-i selâse'ye (Arapça, Farsça ve Türkçe) vakıf ve her biri ile eser verebilecek kudret ve liyakattadır. Fakat eserlerini genel olarak Arapça ve Türkçe olarak yazmıştır. Kullandığı Türkçe tekellüf ve zahmetten uzak, sade ve kolay bir Türkçedir. Bu tercihin sebeplerini de anlama, öğrenme ve amel etmenin kolay olması, istifâde-nin tam, faydanın amme ve hâssaya şamil olması, Arapça bilmeyenlerin de yararlanması olarak sıralamak mümkündür.¹⁵

Burada Gazzîzâde Abdüllatif'e nispet edilen sadece tefsirle ilgili eserleri tanı-tılacaktır. Kaynaklarda Gazzîzâde Abdüllatif'e nispet edilen eserler şunlardır:

1. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*: Kaynaklarda Gazzîzâde'ye ait böyle bir eserin varlığından söz edilir.¹⁶ Gazzîzâde hakkında çalışma yapan çağdaş araştırmacılar da¹⁷ bu kaynaklara istinâden müellife ait eserler arasında bu esere de yer vermişlerdir. Ancak bizzat eserin kendisine bakılmadığı için, müstensihî olduğu bu eser onun te'lifâtı arasında sayılmıştır. BEYBEK Orhan Gazi 130/1 numarada kayıtlı bu eser, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme'nin (ö.410/1019) *en-Nâsîh ve'l-mensûh* adlı eserinin bir nüshasıdır. Gazzîzâde bu eseri Gazzîzâde Dergâhı için istinsâh etmiş ve oraya vakfetmiştir.

2. *Zübdetü'l-Beyân*: Bağdatlı İsmail Paşa Hediyetü'l-Ârifin'de¹⁸ *Zübdetü'l-Beyân*

¹⁴ Karaköse, *a.g.e.*, s. 107-8.

¹⁵ Karaköse, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁶ Bağdatlı, Hediyetü'l-Ârifin, I, 618; Bursalı, Osmanlı Müellifleri, I, 138; Bilmen, Tabakâtü'l-Müfessirîn, II, 735.

¹⁷ Türer, "Gazzîzâde Abdüllatif Efendi", *DİA*, XIII, 540; Karaköse, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁸ I, 618.

fi ba'z suveri'l-Kur'an, Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellifleri*'nde¹⁹ *Zübdetü'l-Beyân Süre-i Nisâ'dan Süre-i Nahl'e Kadar Tefsiri Şerif*, Ömer Nasuhi Bilmen de *Tabakâtü'l-Müfessirîn*'de²⁰ Osmanlı Müellifleri'ni kaynak göstererek *Zübdetü'l-Beyân Süre-i Nisâ'dan Süre-i Nahl'e Kadar Tefsir* ismiyle andıkları bu eser, İzzeddin Eşref-zâde'nin *Zübdetü'l-Beyân* adlı tefsiridir. Gazzîzâde Abdülatif bu eserin sadece müstensihidir. Yanlışlıkla eser Gazzîzâde'ye nispet edilmiştir. Eser 3 ciltten müteşekkil olup I. Cilt, BEYBEK Orhan Gazi, nr. 217/2, II. Cilt, BEYBEK Orhan Gazi, nr. 218, III. Cilt BEYBEK Orhan Gazi, nr. 2110'da kayıtlıdır.

3. *Fütühâtü Kenzi'l-Kur'an*: Çalışmaya konu olan bu eser hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

4. *Esrâr-ı Fâtihati'l-Kitâb*: Fâtîha sûresinin tefsirine dair üç varaklık küçük bir risâledir. Dili Farsça olup 1223 (1807) tarihinde te'lif edilmiş müellif hattıdır. BEYBEK Orhan Gazi, nr. 217/1 de kayıtlıdır. Eserde Kâşifî'nin *Cevâhiru't-tefsîr* adlı eserinden iktibas edilerek Fâtîha sûresinin 27 ismi sayılmış ve yine *Cevâhiru't-tefsîr* denyaklaşık bir varak "âmin" in fâziletine dair haberler aktarılmıştır.

5. Tefsîru Fâtîha ve İhlâs ve Muavvizeteyn ve 's-selâmü alâ Nûhın, selâmün alâ İbrâhîm, selâmün alâ Mûsâ, selâmün alâ İlyâsin fi Risâletin Vâhîdetin: Gazzîzâde Abdülatif Menâkıb-i Ahmed Gazzî'de²¹ bu isimde bir eserinin olduğunu kaydetmiştir.

6. *Nûri's-sâtî'/Risâle-i Levha-i Hümâyun Der-Tefsîr-i Âyet-i "İmellâhe ye'muruküm en tüeddül'emânâti ilâ ehlihâ..."*: Emanetleri ehline vermeyi, insanlar arasında adaletle hükmetmeyi emreden Nisâ sûresi 58. âyetin tefsiridir. BEYBEK Orhan Gazi, nr. 693'te kayıtlıdır. 22 varaktan oluşan eserin dili Türkçe'dir. Eser II. Mahmut'un bizzat kendi hattı ile yazıp Gazzîzâde'nin tefsir dersleri verdiği Bursa Ulu Câmii'ne hediye ettiği, üzerinde Nisâ sûresi 58. âyetin yazılı olduğu ve halen hünkâr mahfilinin önünde bulunan tablodan ilhamla yazılmıştır. Eser sehven Gazzîzâde Abdülatif'in büyük dedesi Ahmed Gazzî'ye nispet edilmiştir.²² Gazzîzâde, *Menâkıb-i Ahmed Gazzî*'de bu isimde bir eserinin olduğunu kaydetmiştir.²³ Eserin ferağ kaydında da 17 Zilhicce 1227 Pazartesi günü tamamlandığını ve

¹⁹ I, 138.

²⁰ II, 735.

²¹ BEYBEK, Orhan Gazi, nr. 1042, vr. 91^a.

²² Tekeli, Hamdi, "Gazzî Ahmed Efendi", *DİA*, XIII, 539.

²³ BEYBEK, Orhan Gazi, nr. 1042, vr. 91^a.

müellifinin de Seyyid Şeyh Gazzîzâde Abdüllatif olduğu ifade edilmektedir.²⁴

II. Fûtûhâtü Kenzi'l-Kur'an'ın Tanıtımı

1. Eserin Gazzîzâde'ye Aidiyeti

Bağdatlı İsmail Paşa *Hediyyetü'l-Ârifin'de*²⁵Bursalı Mehmet TahirOsmanlı *Müellifleri'nde*²⁶, Ömer Nasuhi Bilmen de *Tabakâtü'l-Müfessirin'de*²⁷Gazzîzâde'ye ait böyle bir eserin varlığını haber vermektedirler. Kütüphane kayıtlarında eserin Gazzîzâde'ye nispet edilmesi, müellifineserinin başında ve ferağ kaydında ismini zikretmesi, büyük dedesi Ahmet Gazzî'den ve kendi hayatından bahsetmesi, bazı eserlerine atıfta bulunması ve diğer eserleriyle olan muhtevâ ve üslûp birliği, eserin Gazzîzâde'ye nispetinin şüpheye mahal bırakmayacak açıklıkta olduğunu göstermektedir. Nitekim Hüseyin Vassâf“*Fûtûhâtü Kenzi'l-Kur'an* ismindeki eserlerini yazmaya başladılar ki Fâtiha tefsiridir. Gayri matbûdur. Lutf-i Hak'la elime geçti okudum. Birçok yerlerini istinsah ettim çok istifâde eyledim” diyerek eserinGazzîzâde'ye âidiyetini doğrulamakta ve eser hakkında şu beyiti söylemektedir:

“Hazret-i Abdüllatif'dir şârihu Ümmi'l-Kitâb.
Mazhar-ı sırr-ı velâyet olduğu bi irtiyâb”.²⁸

2. Nüshaları

Fûtûhâtü Kenzi'l-Kur'an'ınşu an için bilinen üç nüshası şunlardır:

1. Nüsha: Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Orhan Câmii 219 numarada kayıtlı olup müellif hattıdır. Eser 230x120-330x230 mm ebadında, sırtı kırmızı meşin, kapakları ebrulu mukavva ciltli, beyaz kağıt, aharlı, mikleblive filigranlıdır. 366 varak olup her sayfada 17satur bulunur ve talik yazıyla yazılmıştır. Eser müellif hattı olup telif ve istinsahtan sonra yine müellif tarafından tashih ve kısmen tahşiye edilmiştir. Baştaki yaprakların üstü rutubet lekeli-dir. 1^a ve 2^ada Orhan Gazi Kütüphanesinin 1301 tarihli mührü vardır. Te'lif tarihi 3 Recep 1245/1828 Pazartesi günüdür.

2. Nüsha: Çalışmamızda esâs aldığımıznüshadır.Bursa Yazma ve Eski Basma

²⁴ Gazzîzâde, Abdüllatif, *Nûri's-sâtı'*, Orhan Gazi, nr. 693, vr. 23^a.

²⁵ I, 618.

²⁶ I, 138.

²⁷ II, 735.

²⁸ Vassaf, *ag.e.*, V, 139.

Eserler Kütüphanesi Orhan Câmii 220-221 numarada kayıtlı olup 2 ciltten müteşekkildir. I. Cilt 215x175-308x190 mm. ebadında, II. Cilt 215x120-310x194 mm. ebadındadır. Filigranlı aharlı beyaz kağıt, sırtı yeşil meşinden, her iki ciltte ebrulu, mukavva cilt, II. cilt mıkleblidir. I. cildin 1^b ve 2^a serlevha, mihrâbiye ve cetveller tezhiblidir. I. cildin başında 5 yaprak eserin fihristi vardır. Her iki ciltte de metin kırmızı çift cetvel içindedir. Zahriyede Orhan Gâzi Câmii'nin 1301 tarihli kütüphâne mührü ve Ahmed Gazzî Dergâhı'na vakıf kaydı vardır. Eş-Şeyh Muhammed Emin b. Muhammed tarafından 1250/1833 tarihinde istinsah edilmiş, her varak 17satır, I. Cilt 176, II. Cilt 174 varaktır. Rahat okunabilen nefis bir nesih yazı ve orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, başlık konumundaki bâb, fasıl ve âyetlerde kırmızı,sâir kısımlarda ise siyah mürekkep kullanılmıştır. İşlenen konuların neler olduğu derkenarlarda kırmızı mürekkeple yazılmış, bu hususokuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

3. Nüsha: İ.Ü. Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, nr. 3226, 420 vr.

3. Tefsirin Yazılış Gayesi

Gazzîzâde, onüç yaşından beri tefsir takrîr ettiğini ve nice müfessirlerin âsâr-ı celilelerine baktıkça Allah Teâlâ'nın tevfiik ve inâyetiyle onların kıyâmete kadar güzel bir şekilde anılmalarına imrenerek bir eser telif etmeye karar verdiğini ifade eder.²⁹ Müellif, tevâzûda bulunarak her ne kadar Yüce Kelâm'ı tefsir ve tercüme edecek kalem erbâbından değilse de bu alanda derinleşmiş âlimlerin ve müfessirlerin sözlerinden tercüme ve iktibas yoluylaümmü'l-Kur'ân Fâtiha'yı, Türkçe tercüme ve tefsir edip bu âlemde Müslümanlara yadigâr etmek amacıyla çok zaman hayal kurduğunu, ancak çeşitli sebeplerle bu hayâlini gerçekleştiremediğini söyler. 1236 senesinde hac farızasını yerine getirip Resûlullah'ın ravza-i mutahharasını ziyaret edip Bursa'ya döndükten sonra, Fâtiha'yı tefsir etme arzusunun yeniden depreştiğini ve böylece Allah'a tevekkül, Resûlullah'ın rûhâniyetine tevessül ve evliyâullahtan da istimdâd ederek eserini yazmaya başladığını söyler.³⁰

Gazzîzâde, Fâtiha'yı okumaya bütün ehl-i îmanın her zaman muhtaç olduğunu, namazlarında ve duâlarında Fâtiha'yı okuduklarında mânâsını ve latif sırlarını bilerek okumanın feyiz ve bereketinin daha fazla olacağını âşikâr olduğunu belirtir. Özellikle Fâtiha'yı duâ makamında okumanın bütün duâlara bedel olacağını söyleyen Gazzîzâde, Fâtiha'nın bütün dünyevî ve uhrevî duâları câmi

²⁹ *Fütühât*, vr. I, 7^a.

³⁰ *Fütühât*, vr. I, 7^a.

olduğunu, hatta Fâtiha'dan hariç duâ olmadığını söyler. Bir mü'minin her bir duâ yerine Fâtiha okumasının yeterli olacağını iddia eden Gazzîzâde, ancak okunanduanın mânâsını bilmenin gerekli olduğunu, zira mânâsını bilerek okunan duânın Allah katında daha makbul olacağını ifade eder. Bu sebeple avâm ve havâssın hissedâr olabilmesi için eserini Türkçe³¹ olarak yazdığını ve *Fûtûhâtü Kenzi'l-Kur'an* diye isimlendirdiğini söyler.³²Tefsir, 3 Recep 1245/1828 Pazartesi günü tamamlanmıştır.

4. Fûtûhâtü Kenzi'l-Kur'an'ın Kaynakları

Gazzîzâde, tefsirini yazarken kullandığı kaynaklardan bir kısmını eserinin girişinde toplu bir şekilde zikretmiştir.³³ Burada zikrettiği kaynakları şunlardır: Kâdi Beydâvî'nin, (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vil*³⁴, el-Begavî'nin (ö. 516/1122), *Meâlimü't-tenzîl*³⁵, Kemalpaşazâde'nin (940/1534) *Tefsiru Kemalpaşazâde*, Eşrefzâde İzzeddin Ahmed'in (ö.1152) *Enisü'l-cenân*,³⁶ İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l Beyân fi tefsiri'l Kur'an*³⁷, Eşrefzâde Abdülkadir Necib'in (ö. 1202/1788) *Zübdetü'l-Beyân*, Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin (ö. 910/1505) *Mevâhib-i Aliyye*³⁸ ve *Cevâhiru't-tefsir*,³⁹ *Tefsiru Ceddî Ahmed el-Gazzî* (büyük dedesi Ahmed Gazzî'nin Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i üzerine olan ta'liki)⁴⁰, Hâdimî'nin (ö. 1192/1778) *Tefsiru/şerhu besmele*⁴¹, Kemaleddin Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö.730/1329) *et-Te'vilâtü'l-Kâşâniyye (Tefsiru Kâşâni)*, Sadreddin Konevî'nin (ö. 672/1247) *İcâzü'l-beyân fi keşfi ba'di esrâri Ümmi'l-Kur'an*⁴² adlı Fâtiha sûresi tefsiri.

Gazzîzâde eserinin başında topluca zikrettiği yukardakikaynakların dışında eserin içinde de yeri geldikçe diğer kaynaklarını da zikreder ki o eserler

³¹ Osman Türer DİA "Gazzîzâde Abdülatif Efendi" maddesinde eserin dilinin Arapça olduğunu söyler ki bu bir yanılıdır.

³² *Fûtûhât*, vr. I, 7^a.

³³ *Fûtûhât*, vr. I, 7^a-8^b.

³⁴ *Fûtûhât*, vr. I, 7^a; II, 81^a, 81^b, 95^a.

³⁵ *Fûtûhât*, vr. I, 7^a; II, 91^a, 131^a.

³⁶ *Fûtûhât*, vr. I, 109^b, 121^b.

³⁷ *Fûtûhât*, vr. I, 123^a, II, 84^b.

³⁸ *Fûtûhât*, vr. I, 7^a; II, 81^b.

³⁹ *Fûtûhât*, vr. I, 7^a; II, 20^b, 152^b.

⁴⁰ *Fûtûhât*, vr. I, 14^a, 54^b.

⁴¹ *Fûtûhât*, vr. I, 9^a.

⁴² *Fûtûhât*, vr. II, 81^b.

şunlardır: *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*,⁴³Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*,⁴⁴Muvaffaku'd-dîn el-Kevâşî'nin (ö. 680/1281),*Tefsîru Kevâşî*⁴⁵, Necmeddîn Dâye'nin (ö. 654/1256) *Te'vilât-ı Necmiyye*⁴⁶(*Bahrû'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsîri's-seb'i'l-mesânî*), Ebû İshak es-Salebî'nin (ö. 427/1035) *el-Kesf ve'l-beyân*,⁴⁷ Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifu'l işârat*⁴⁸, Ruzbihân el-Baklî'nin(ö. 606/1210) *Tefsîru Ârâis*⁴⁹Ebu's-Suûd Efendi'nin*İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm*⁵⁰, Şeyhzâde cenâbları diye söz ettiği Şeyhzâde el-Kocavî'nin (951/1543) *Hâşîye alâ tefsiri'l-Beydâvî*⁵¹,Ebu'l-Futûh'un *Tefsîru mûcezz*⁵²,Şihabuddin es-Sivâsî'nin (ö. 860/1456)*Tefsir-i Şeyh* adıyla da bilinen*Uyûnu't-tefâsir li'l-fudalâi's-semâsîr*⁵³.

Gazzîzâde'nin tefsirle ilgili kaynaklarına göz atıldığında, birkaç istisnâ dışında tamamına yakının işârî-tasavvufî metotla yazılmış tefsirler olduğu görülmektedir. Özellikle “Sultanü'l-muhakkıkîn” olarak kendisinden övgüyle bahsettiği Kâşîfî'nin *Cevâhîr* adlı Farsça tefsiri, yineOsmanlı döneminde yazılıp da işârî mânâlara yer veren her tefsirde isminin görülmesi mümkün olan, Osmanlı dönemi işârî tefsir anlayışının en temel kaynağı kabul edilen ve baştanbaşa işari tefsirlerle dolu olanNecmeddîn Dâye'nin*Te'vilât-ı Necmiyye*'si, ve başta *Beydâvî Hâşîyesi* olmak üzere Ahmed Gazzî'nin eserlerinin⁵⁴ onun nazarında ayrı bir yeri vardır.

Gazzîzâde eserinde çok sayıda hadise ve rivayete yer vermiş, nâdiren kaynaklarının ismini verirken çoğu zaman kaynak belirtmeksizin doğrudan Hz. Peygamber'i veya ilk râvînin adını zikretmekle yetinmiştir. Eserde bir kaç defa *Sahih-i Buhârî*'ye⁵⁵ atıfta bulunmuş, *Buhârî* okutma icâzetinin olduğunu belirterek

⁴³ *Fütûhât*, vr. II, 131^a, 153^a.

⁴⁴ *Fütûhât*, vr. I, 44^b, 54^a.

⁴⁵ *Fütûhât*, vr. I, 122^a, 123^a; II, 120^b, 131^a.

⁴⁶ *Fütûhât*, vr. I, 49^b, 55^a.

⁴⁷ *Fütûhât*, vr. I, 56^b.

⁴⁸ *Fütûhât*, vr. I, 49^b; II, 98^b, 128^b, 153^b.

⁴⁹ *Fütûhât*, vr. I, 49^b, 54^b.

⁵⁰ *Fütûhât*, vr. II, 81^b.

⁵¹ *Fütûhât*, vr. II, 82^a, 103^b.

⁵² *Fütûhât*, vr. I, 59^b; II, 154^a.

⁵³ *Fütûhât*, vr. I, 93^a.

⁵⁴ *Fütûhât*, vr. I, 8^b, 14^a, 64^b, 96^b.

⁵⁵ *Fütûhât*, vr. II, 170^a, 171^b.

icâzet silsilesini nakletmiştir.⁵⁶ Özellikle eserin sonlarına doğru et-Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemü's-sağîr/Câmiu's-sağîr*⁵⁷ ve hocası Nüh Efendi'nin *Câmiu's-sağîr şerhi*'nden⁵⁸ nakillerde bulunmuştur. Bunlardan başka zaman zaman Kâdi İyâz'ın(ö. 544/1149) *Şifâ-i şerîf*'ine⁵⁹ de atıfta bulunmuştur.

Tasavvuf,ahlakve mev'iza türü kaynaklar arasında isimleri zikredilen eserler ise şunlardır:Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin(ö. 870/1465) *Delâilü'l-hayrât*⁶⁰,Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469) *Müzekki'n-nüfus*⁶¹MevlânâAbdurrahmân el-Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nefehâtü'l-üns*⁶² Abdülkâdir Geylânî'nin(ö. 561/1165-66) *Fütûhu'l-gayb*⁶³ Ebû Tâlip el-Mekki'nin(ö. 386/996) *Kâtü'l-kulûb*⁶⁴ Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*, Abdülvehhab eş-Şârânî'nin *Keşfü'l-gumme an cemû'l-ümme*⁶⁵, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) *Vakîât*⁶⁶, Ümmî Sinanzâde'nin *el-mecâlisü's-Sinâniyye*⁶⁷.

Tılsım sihir ve ilm-i hurûf konularında en geniş bilgiye sahip müelliflerden kabul edilen Ahmed b. Ali el-Bûnî'nin (ö. 622/1225) esmâ-i hüsnânın yüceliğini belirtmek, harflerin sayılarla muvâfakatinden (vefk) ortaya çıkan ilâhî hikmetleri açıklamak, duâ, ilâhî isimler ve onlara tâbi olan sûre ve âyetlerdeki harflerle tasarruf ve teshirde bulunmanın keyfiyetini bildirmek için yazılmış olan⁶⁸ *Şemsül'l-ma'ârif*⁶⁹, işârî-tasavvufî tefsir geleneğinde ilm-i hurûfun yaygınlaşmasında ve kabul görmesinde büyük tesiri olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*'si⁷⁰ ve Abdüllatif eş-Şerecî'nin(ö. 898/1492) *Kitâbü'l-fevâid*

⁵⁶ *Fütûhât*, vr. II, 171^b.

⁵⁷ *Fütûhât*, vr. II, 29^a, 38^a, 61^b, 63^b, 65^a.

⁵⁸ *Fütûhât*, vr. II, 78^b,

⁵⁹ *Fütûhât*, vr. II, 169^a.

⁶⁰ *Fütûhât*, vr. I, 166^a; II, 41^b.

⁶¹ *Fütûhât*, vr. II, 52^a.

⁶² *Fütûhât*, vr. I, 131^a; II, 66^b.

⁶³ *Fütûhât*, vr. II, 17^a.

⁶⁴ *Fütûhât*, vr. II, 169^a.

⁶⁵ *Fütûhât*, vr. II, 40^b.

⁶⁶ *Fütûhât*, vr. II, 44^a.

⁶⁷ *Fütûhât*, vr. II, 13^a.

⁶⁸ Ceyhan, Semih, “Şemsül'l-ma'ârif”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 531-32.

⁶⁹ *Fütûhât*, vr. I, 23^b; II, 53^b.

⁷⁰ *Fütûhât*, vr. I, 26^b.

*ve's-salâtü'l-evâid*⁷¹ adlı eserleri, Gazzîzâde'nin önemle üzerinde durduğu konulardan bir olan harflerin esrârı hususunda başvurduğu kaynaklarından bazılarıdır.

5. Eserin Genel Muhtevası ve Metodu

Gazzîzâde tefsir ettiği âyetlerin her birini öncelikle parçalara ayırmış ve kelime kelime tefsir etme yoluna gitmiştir. Tefsirde ilk olarak klasik dirâyet tefsirlerindeki bildik üslûpla konuyla ilgili dilsel tartışmalara değinen müellif, her zaman olmasa da çoğunlukla Beydâvî'den konuyla ilgili bölümün Arapça'sını aktarır ve sonra onun tercümesini yapar.⁷²Yine burada çoğunlukla dirâyet tefsirlerinden olmak üzere konuyla ilgili diğer tartışmalara değinir. Bu bölüm tefsirin genelinde kısaca geçilir. Meselâ bir âyetin tefsirine 20 varak yer ayrılıyorsa, dilsel tartışmalar genelde yarım veya bir varak yer tutar. Daha sonra o konuyla ilgili hadisleri ve rivâyetleri aktaran müellif, akabinde tasavvufî tefsirlerden ve tasavvuf kitaplarından mutasavvıfların konuyla ilgili görüşlerini uzun uzadıya nakleder, âyetin havâs ve esrârına dair görüşleri serdeder. Bu bölümlerde çok sayıda menkıbe, hikâye ve âriflerin Fâtiha'nın sırları hakkındaki sözlerine yer verir. Tefsirin başat unsurunu bu bölümler oluşturur.

Müellif, eserinde kullandığı kaynakları referans gösterirken klasik usulle bazen müellif ismi bazen eser ismi bazen de her ikisini birlikte zikreder. Çoğu kere kaynak belirtmeye gerek görmeksizin “denildi ki”, “rivâyet edildi ki” diyerek direkt aktarımda bulunur.

Tefsirde genellikle hadislerin önce Arapça'sı, daha sonra Türkçe meâli verilir. Nadiren de Arapça'sı verilmeden sadece Türkçe'si verilir. Hadislerde genellikle rivâyet zinciri terk edilerek hadisler doğrudan Hazreti Peygambere dayandırılır, bazen de hadisi rivâyet eden sahâbenin ismi zikredilir. Birkaç yer dışında naklettiği hadislerin kaynağını belirtmez, çünkü bunlar ikinci el kaynaklardan ve tefsirlerden aktarılır. Bu da hadislerin sıhhat derecelerini belirlemede ve kaynaklarını bulmada karşımıza bir zorluk olarak çıkar. Bir kısım âyet ve sûrelerin faziletine dair nakledilen zayıf ve hatta mevzu hadislere, geçmiş milletlere ait kıssalara ve âhiretle ilgili konularda İsrâiliyat'tan sayılan pek çok habere de yer verilmiştir.

Eserde tasavvufî tefsir anlayışının hâkim olduğu görülür. Eserin ismi de tasavvufî-işârî muhtevaya sahip olduğuna işârettir. Zira fütûhât ve kenz kavram-

⁷¹ *Fütûhât*, vr. I, 32^a.

⁷² *Fütûhât*, vr. I, 12^b.

ları tasavvuf terminolojisinde kullanılan kavramların başında gelmektedir. Aynı zamanda bir tarikat şeyhi olan müellif, yaptığı izahlarda ayetin tasavvufî yönünü öne çıkararak toplumu irşâd etmeyi amaçlamış görünmektedir. Bu sebeple müellif tefsiriniâdetâ bir vaaz kürsüsü gibi kullanmış, âdetâ buradan insanlara hitap etmiştir. O, vaazlarında kullandığı malzemeyi tefsir haline getirmiş, anlatmak istediği konuları bu eser vasıtasıyla insanlara ulaştırmayı amaçlamıştır. Kaldı ki Gazzîzâde'nin Cuma günlerinde Bursa Ulu Camii'nde hitab edecek derecede iyi bir vâiz olması ve 12 yaşından itibaren ölene kadar 45 yıl Gazzî Dergâhı'nın şeyhi olarak vaaz ve irşâdla meşgul olması sebebiyle tefsirinde de bu alışkanlığından kendini kurtaramamış olması normal bir durumdur. Nitekim âyet ve hadisleri zikrettikten sonra onlardan dersler çıkarması, kimi zaman duâ etmesi de bu etkinin bir ürünü olsa gerektir.

Gazzîzâde, çoğu kere bir kıssa anlattıktan sonra “Azîzim bu kıssadan hisse şudur ki” diyerek nasihat tarzında kıssadan alınacak hisseleri açıklar. Meselâ Bel'am b. Bâûr isminde bir şahsın hikâyesini anlatır. Anlatıldığına göre Hz. Musa Aleyhisselâm zamanında evliyâullahtan ve meşâyihî kiramdan ve büyük ulemâdan, duâsı kabul olunan, mürşid-i kâmil, fazilet ve marifet sahibi Allah'ın sözünden çıkmayan Bel'am b. Bâûr isminde zâhid bir kişi varmış... Fakat Bel'am, şeytanın ve bir kadının (eşinin) aldatması sonucunda Allah'a âsî olmuş ve son nefesinde îmansız olarak gitmiştir.” Bu hikâyeyi anlattıktan sonra bu kıssada birkaç çeşit hisse vardır diyerek şunları söyler: “İlk olarak ibadet ve tâata güvenilmez. İbadetiyle mağrûr olan böyle olur. İkincisi nefisten emin olunmaz. Benim nefsim bundan sonra günah işlemez deme. Öyle olsa Bel'âm işlemezdi. Üçüncüsü kadınlardan sakınmak fazlasıyla gereklidir. Zira kadınların tuzağı erkeklerden daha şiddetli ve daha şerlidir. İnsan şeytandan murad kadınlardır ki onların hile ve fesadlarına akıl ermez. Erkekler her ne kadar şeytana âlet olsalar da yine akli tamdır ve bir miktar Hak tarafına meyleder. Ammâ kadınların akli noksandır. Bir kere şeytana meyletseler bütün bütün ona tabi olup sanki şeytan bunların bedenlerine ruh olur.”⁷³

Hüseyin Vassaf'ın ifâdesine göre *Fûtûhâtü Kenzî'l-Kur'an*, 593 meseleden bahseden hakikatleri câmi bir eserdir.⁷⁴ Bu kadar çok konunun işlendiği eserde, haliyle müellif çoğu zaman konudan konuya atlayarak konu bütünlüğünü dağıtmış, âyetlerle bir şekilde ilişkili gördüğü rivâyet ve olaylara yer vererek âyetin yorumu sadedinden uzaklaşmış ve kısa bir süre tefsiri olmasına rağmen

⁷³ *Fûtûhât*, vr. I, 43^a.

⁷⁴ Vassaf, *Sefîne-i evliyâ*, V, 136.

eserin hacmini oldukça genişletmiştir.

Gazzîzâde Allah'a hamd ve resulüne salevât getirdikten sonra, sebeb-i te'lifini açıklar ve akabinde tefsirinde kullandığı belli başlı kaynakların bir dökümünü sunarak *'Besmeyleyle başlamayan her iş ebterdir'*⁷⁵ hadisi şerifi mucibince eserine bismelenin tefsiriyle başlar.

Bismelenin Tefsiri⁷⁶

Bu bölümde bismelenin harflerinin tahkiki, isim kelimesi, Allah lafzının iş-tikâki vehavâssı, duânın şartları, tevbe-i sâdıka, Hz. Peygamber'in cemâlinin vasıfları, Allah'ın Farsça konuşması, rahmân ve rahîm kelimeleri, bismelenin fazileti gibi konular işlenir.

Bismelenin 18 harf olduğunu ve 18 bin âlemin ondan feyz aldığını söyleyen Gazzîzâde, akabinde bismelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı üzerinde durur. Şafii ve Hanefi ulemâsının bu hususta ihtilaf ettiğini müteahhir Hanefi ulemâsının bismelenin yalnız başına bir âyeti kerime olduğunu söylediklerini nakleder⁷⁷. Bismelenin tefsirinde en önemli hususlardan biri bismelenin başındaki "bâ" harfidir. Hemen hemen bütün tefsirlerde "bâ" harfinin "iltisak" (Allah ile insan arasında ilişki ve bağlantı) anlamı taşıdığına önemle dikkat çekilmiştir. Gazzîzâde de Hadimî'den "bâ" harf-i cerinin 14 farklı mânâya geldiğini örnekleriyle birlikte zikrettikten⁷⁸ sonra, "bâ" harfinin elifin önüne geçmesini tasavvuf lisânı ile anlatmaya başlar. İsm-i zât olan lafza-i celâlin (Allâh) "rahmân" ve "rahîm" üzerine takdim olunmasındaki gibi, "bâ"nın elif üzerine takdim olunmasında da değişik sebepler olduğunu söyleyen Gazzîzâde, Allah Teâlâ'nın Kur'âna elif ile başlamayıp "bâ" ile başlamasının hikmeti ve sırlarını büyük dedesi Ahmed Gazzî'nin *Câmi Şerhi*'nden iktibâs ederek şu şekilde açıklar:

1. Elifte tedâvül, yani uzunluk vardır ve diğer harfler arasında başını kaldırmıştır. Yani kibir sıfatı vardır. "Bâ"nın yüzü ise yeredir. Elif önünde yüzünü yere koymuştur. Buna binâen kendinde tevâzû sıfatı ve mahviyet alâmeti vardır. Elif kibir eyledi "bâ" harfi tevâzû eyledi. Elifte kibir alâmeti olduğu için geri kaldı. "Bâ"datevâzû olduğu için Kur'an "bâ" ile başladı. "Bâ" tevâzû erbâbından

⁷⁵ Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, Beyrut 1418/1997, II, 109.

⁷⁶ *Fütûhât*, vr. I, 8^a-31^b.

⁷⁷ *Fütûhât*, vr. I, 8^b.

⁷⁸ *Fütûhât*, vr. I, 9^a.

olduğu için bütün harflere serdâr oldu.⁷⁹ 2. “Bâ”da ilsâk –ulaştırma, kavuşturma-mânâsı vardır. Elif böyle değildir, o munkatı’ harflerendir. 3. “Ba” dâimâ meksûrdur. Sürette inkisâr mânâda rif’at(yücelik) vardır. 4.“Bâ”sırr-ı vahdete işâret olan noktay-ı muhabbeti kabul edip altında gizledi. Nokta ile kibir ve iftihâr eylemedi.5. Elif harfi illet, “bâ” harfi sahîh harfdir. Sahîh alil (illetli) üzerine takdim olunur. 6. Elif “bâ”nın noktasına tabidir. “Bâ”harf-i cerdir, diğerlerine âmil ve mutasarrıftır. Elif ise hurûf-u avâmilden değildir.7. “Bâ”tevâzûda kemâlınden meksûrdur. Kendine tâbî olan esmâyı dahi terbiye edip meksûr yaptığı için, kendinde makam-ı tevhide irşâd rutbesi vardır. 8. “Bâ” hurûf-ı şefeviyedendir. İnsan “bâ”yı söylerken dudaklarını açar diğer şefevî harflerde bu yoktur. 9. Hak Teâlâ Hazretleri Levh-i Mahfûz’un ibtidâsını “bâ” ile tı.⁸⁰“Bâ” harfi tevâzû erbâbından olduğu için diğer harfler içinde Hak Teâlâ “bâ” harfini seçip kitabını onunla başlattı. Şânını yüce kılıp, “bismillâh”ın yazılışında “bâ”nın yüceliğini ızhâr için elifi hafzedip “bâ”yı uzattı.⁸¹

Akabinde Hz Peygamber’in “*Kim tevâzû ederse Allah onu yüceltir, kim de kibirlenirse Allah onu alçaltır*”⁸² hadisini zikrederek kibir ve tevâzû konusunu ele alan Gazzîzâde, kibrin sebeplerini ilim, mal, câh/makam, ve güzellik olarak açıklar ve bunlarla ilgili bazı tasavvufî nükteler aktarır. Bu arada duânın nasıl yapılması gerektiğine ve şartlarına da değinen müellif, duânın kabul olması için duâ eden kimsenin karnının haram lokmadan temiz olması gerektiğini, Hz Peygamber’in“*Kim bir lokma haram yerse Allah onun kırk gün duâsını kabul etmez*”buyurduğunu nakleder.⁸³

Besmeledeki “rahmân” ve “rahîm”kelimeleri hakkında müfessir ve mutasavvıflardan gelen rivâyetleri naklettikten sonra “yekûlu’l-fakîr” (Gazzîzâde) diyerek“rahmân” ve “rahîm” kelimeleri ile ilgili kendi düşüncelerini ifâde sadesinde şunları söyler: “Allah Teâlâ kullarını yaratıp kemâl-i merhametinden rahmâniyetiyle tecelli edip din yolunu bildirmek için kitap ve peygamber gönderdi. Rahîm ismiyle tecelli edip bazı kullarının tefvik-i hüda ile o yola gitmelerine tecelli eyledi. Zira Rahmân ismi âmm, rahîm ismi hâstır. Rahîm isminin sırrına nâil olmaya isti’dâd tahsil eden o isminden feyz alıp hak yolu

⁷⁹ *Fûtûhât*, vr. I, 9^b.

⁸⁰ *Fûtûhât*, vr. I, 11^b.

⁸¹ *Fûtûhât*, vr. I, 12^b.

⁸² el-Hindî, Mütteki, *Kenzü’l-ummâl* (thk. Hayyânî, Bekrî-es-Saka, Saffet), Beyrut 1401/1981, III, 701.

⁸³ *Fûtûhât*, vr. I, 14^b.

bulup hakka vasıl olur. Tahsil isti'dâd eylemeyen ise yolda kalır... Bütün insanlarda el, ayak göz ve kulak vardır. Ve her bir insan için ilim tahsili ve yazma kabiliyeti vardır. Lâkin yoluna gidip medrese kapısını bekleyen âlim ve kâtip olur, sanat dükkânı bekleyen sanat öğrenir, hevâsında gezen bir şey öğrenemez. Bununla birlikte hepsinde isti'dâd vardır".⁸⁴ Yine Rahmân ve rahîm kavramlarını açıklarken Allah'ın Farsça konuştuğunu ifâde eden Gazzîzâde, bunaşu hadisi delil getirir: "*Rivâyet edildiğine göre Hz Peygamber Cebrâil'e "Hak Teâlâ Farsça konuşur mu?" diye sorunca, Cebrâil, "her gün akşam vakti Farsça üç defa şöyle hitap eder: "Bu bir avuç topraktan yaratılan günahkâr olan kullarıma mağfiret ve rahmet edem".*"⁸⁵

Besmelenin kelimelerinin tefsirini tamamladıktan sonra besmele-i şerifenin fazileti konusuna⁸⁶ geçen Gazzîzâde, besmelenin hakikât üzere bütün faziletlerini saymanın mümkün olmadığını, bununla birlikte Hadîmî'nin "*Besmele Şerhi*"nde zikrettiği, "Besmelenin fazileti ile ilgili hadislerin bir kısmı zayıf ise de fezâile delâlet eden hususlarda ehl-i tevhidi zikre ve ibadete sevk makamında zayıf hadis rivâyeti câiz olduğundan tahrîr olundu. Özellikle zayıf bir hadis kıyasa muvafık olursa onu rivâyet etmek caizdir" sözüne binâen bazı güvenilir kişilerden besmelenin faziletiyle ilgili bazı şeyler aktaracağını ifâde eder.⁸⁷

Besmelenin bütün faziletinin "bâ"nın altındaki noktada toplandığını ifâde eden bir hadisi aktaran müellif, ilimlerin aslının o bir noktada olduğunu, o noktayı anlamayanlar için o noktanın harflerle beyân ve şerh olduğunu söyler. Nottada olan ilimleri anlamayanlar için "bâ"nın inzâl olduğunu, "bâ"dan anlamayanlar için besmelenin, besmeleden anlamayanlar için Fâtiha'nın, Fâtiha'dan anlamayanlar için Bakara'nın, Bakara'dan ilim keşfedemeyenler için de tafsilen Kur'an'ın nazil olduğunu ifâde eder. Bu takdirde "bâ" noktanın şerhi, besmele "bâ"nın şerhi, Fâtiha besmelenin şerhi, Bakara Fâtiha'nın şerhi, bütün Kur'an da Bakara'da toplanan ahkâm ve esrânın şerhidir.⁸⁸

Fâtiha'nın Kur'an'ın bir özeti olduğu kabul edilirse onun (Fâtiha) bütün Kur'an süreleriyle ilişkili bulunduğunu düşünmek mümkün olur. Ancak Kur'an'ın Fâtiha'dan, Fâtiha'nın besmeleden, besmelenin de başındaki "bâ" harfinden ibaret olduğu yolundaki rivâyet ve iddialar muhtemelen Bâtınlık ve

⁸⁴ *Fütühât*, vr. I, 17^a-21^b.

⁸⁵ *Fütühât*, vr. I, 21^a.

⁸⁶ *Fütühât*, vr. I, 21^b-33^b.

⁸⁷ *Fütühât*, vr. I, 21^b.

⁸⁸ *Fütühât*, vr. I, 22^a.

Hurûfilik tesirleriyle ortaya çıkmıştır. Bunlar, Kur'an âyetlerinin ahkâmını küçümsemeye yönelik amaçlar taşımasından kaygı duyulan ve ciddiye alınmaması gereken beyanlardır. Fâtiha'nın yedi kısa âyetten oluşmasına rağmen konusunun önemi ve mâna zenginliği bakımından Kur'an'ın en faziletli ve muhtevalı sûresi olduğu gerçeği, bu sûreyi Kur'an-ı Kerim'in tamamı yerine ikame etme ve diğer bütün sûreleri gereksiz görme gibi bir kanaate götüren böyle bir hurûfi-bâtını anlayışı haklı çıkarmaz.⁸⁹

Gazzîzâde de Fâtiha'nın ümmü'l-Kur'an olmak cihetiyle Kur'anda olan havâssın tamamının Fâtiha'da da bulunduğunu, ancak havâssı ve tilâveti sadece Fâtiha'ya hasredip diğer sûreleri terk etmenin uygun olmadığını söyler.⁹⁰

Daha sonra besmelenin fazileti ile ilgili şu rivâyeti aktarır: “Firavun Mısır'da bir saray yaptırdı ve o sarayın kapısının üstüne “Bismillâhirrahmânirrarîm” yazdırdı. Sonra ilâhlık iddiasında bulununca Allah Musa'yı(a.s.) Firavun'u dine davet için gönderdi. Musa ne kadar mucizeler gösterdiyse de iddiasından vazgeçmedi. Musa onun helâk olması için duâ etti. Allah Teâlâ Musa'ya “sen onun küfrüne bakarak helâk olmasını istiyorsun ben ise onun kapısının üstündeki besmeleye bakarım” buyurdu. Firavun dört yüz sene ilâhlık iddiasında bulundu ama Allah Teâlâ onu o sarayda helâk etmedi. Ne zaman ki o saraydan çıktı Musa'nın peşinden giderken denizde boğuldu.” Müellif bu rivâyeti aktardıktan sonra, “Bunda nükte vardır ki bir kimse kapısı üzerine besmele-i şerife yazsa Hak onu belâdan ve kazadan emin eder.” diyerek çoğu yerde olduğu gibi burada da kissadan hisse çıkarma yoluna gitmiştir.⁹¹

İstiâzenin Tefsiri⁹²

İstiâzeher ne kadar besmeleden önce okunursa da teberrüken her işe besmele ile başlandığından tefsire de önce besmele ile başlandığını ifade eden müellif, daha sonra şeytanın ve cinlerin ahvâlinde bahseder ve tafsîlâtının *Vâkıât* adlı eserinde olduğunu söyler.⁹³ Daha sonra “amentüyü” naklederek ilmihâl tarzında îmanın şartlarını açıklamaya başlar ve tafsîlinin *Pertev envâr* adlı risalesinde olduğunu söyler.⁹⁴ Çeşitli fırkaların Allah ve Hz Peygamber hakkındaki bazı

⁸⁹ Işık, Emin, “Fâtiha Sûresi” *DİA*, XII, 254.

⁹⁰ *Fütühât*, vr. II, 171^b.

⁹¹ *Fütühât*, vr. I, 26^a.

⁹² *Fütühât*, vr. I, 33^b-48^b.

⁹³ *Fütühât*, vr. I, 40^a.

⁹⁴ *Fütühât*, vr. I, 34^a-35^b.

sözlerini nakleden müellif, bütün bu fırkaların sapık olduğunu kurtuluşa erecek olanın Ehl-i sünnet fırkası olduğunu zikreder.⁹⁵Devamında gayb, mu'cize, kerâmet ve rüyâ, İbnü'l-Arabî'nin kabrinin ortaya çıkışı, lekad câeküm (Tevbe 9/128) âyetinin havâssı, racim kelimesinin tahkiki, istiâzenin hakikatı ve mânâsı, şeytandan korunma ve nefis terbiyesi gibi konuları inceleyen Gazzîzâde, istiâzenin tefsirini bitirdikten sonra “Erbâbı irfâna bu kadarı kifâyet eder. Ashâb-ı basîret olmayana dört kitabı tahrîr fâide vermez.” diyerek Fâtiha'nın isimleri konusuna geçer.

Fâtiha'nın İsimleri⁹⁶

“Küllî kâidedir ki kadri yüce olanın isimleri de çok olur, her bir ismi bir kemâline delâlet eder. Buna binâen Fâtiha'nın da kemâlât-ı feyzi çok olduğundan isimleride çoktur” diyerek Fâtiha'nın isimleri konusuna geçen Gazzîzâde, ilk olarak sûrenin Fâtiha diye isimlendirilmesinin sebebini açıklar. Tefsirlerden, hadislerden ve âriflerin kitaplarından bu isimle isimlendirilmesinin sebeplerini ve hikmetlerini nakleder.⁹⁷İkinci olarak hamd ismini ele alan müellif, burada Kur'ânda 14 yerde geçen hamd kelimesinin hangi mânâlara geldiğini açıklar. Fâtiha'nın zikredilen diğer isimleri ise şunlardır: Şükür, ümmü'l-kitâb, ümmü'l-Kur'ân (Kur'ân'ın aslı, özü), minnet, es-seb'u'l-mesânî, esâsü'l-Kur'ân, şifâ (burada rûha şifâ olan Yâsîn âyetü'l-kürsî, İhlâs gibi başka sûre ve âyetlerin de faziletlerini sayar.)⁹⁸, salât sûresi, (burada Hz Peygamber'in mîraca çıkışı, âmenerresûlünün nâzil olması, namazın farz kılınışı, tahıyyât gibi konular anlatılır.)⁹⁹, sûratü'l-kenz, sûre-i vâfiye, sûre-i suâl, sûre-i duâ.

Fâtiha'nın isimlerinin çok olduğunu, Sultânü'l-muhakkikîn Hüseyin Vâiz'in *Cevâhîr* adlı tefsirinde 27 ism-i şerifini beyân edip vech-i tesmiyesini açıkladığını, zamanında bu tefsirin bir nüshasını elde ettiğini ama daha sonra zararlı bir insanın eline geçip tahrîr edemedenden elden kaçırdığını hayıflanarak anlatır.¹⁰⁰

⁹⁵ *Fütühât*, vr. I, 36^b.

⁹⁶ *Fütühât*, vr. I, 49^a-83^b.

⁹⁷ *Fütühât*, vr. I, 49^b.

⁹⁸ *Fütühât*, vr. I, 64^a-65^b.

⁹⁹ *Fütühât*, vr. I, 65^b-82^a.

¹⁰⁰ *Fütühât*, vr. I, 83^b.

“Elhamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn”¹⁰¹

Hamd kelimesi ile ilgili İbn Abbas, Mücâhid, Atâ ve Kâşifi'den hamd kelimesinin hangi manalara geldiği ile ilgili birçok rivâyeti zikrettikten sonra, her âzânın lisân-ı hâl ile hamdi olduğunu, kulağın hamdinin nasihat, Kur'ân dinlemek ve ezân-ı Muhammedî'nin sadâsını işitip ibadete gayret etmek olduğunu söyler. İlk olarak kulağı zikreden müellif, Allahın kullarına ihsân ettiği azalardan en faziletlisinin kulak olduğunu, çünkü dünya ve âhîret bilgilerinin kulakla tahsil edildiğini, kulak olmazsa insanın hayvandan farkı kalmayacağını iddia eder.¹⁰² Göz görmese de insan kulağıyla Allah'ın emrini ve nehyini işitip amel eder. Âmâ kimselerden muhaddis, müfessir, hafız olanlar çoktur. Aynı şekilde dil söylemese de kulak Hak kelâmını işitip kalple amel eder. Zira Kur'anda Allah'ın “semi” sıfatının “basîr” sıfatı üzerine takdiminde işitmenin şerefine delâlet vardır. Müellif, kulağın hamdinin ne şekilde olması gerektiğini açıkladıktan sonra diğer azaların şükrünün nasıl olması gerektiğini de ayrıntılarıyla anlatarak ilim konusuna geçer.

Gazzîzâde'ye göre ilim, bilmenin ismidir. İlmin aslı, insanı dîne, diyânete ve hakkı bilmeye vesile kılan ilimdir. Yoksa ulûm-ı laklaka, vesvese ve felsefe değildir. İlim, fıkıh, tefsir ve hadistir. Sarf, mantık, meânî, âdâb, usûl... hâsılı 12 fenden bir miktar bilmek, fıkıh ve tefsir ilmüne intisap etmek içindir. Bir kere bunlara (fıkıh ve tefsir) intisap müyesser olursa bunlardan başka şeylerle meşgul olmak ömrü zâyî ve telef etmektir. Aynı şekilde tefsir, hadis ve fıkıh mârifetullâha bir vesiledir. Mârifetullâh ilmi bu üç ilmin derûnunda gizlidir. Aşk olsun onu onlarda arayıp bulanlara.¹⁰³ Mârifetullâhınbu üç ilimden ayrı şey olmadığını, birbirine can ve beden gibi olduğunu, birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığını belirten müellif, şeriat, tarîkat, hakikat ve marifetin insanın dört unsuru (anâsîr-ı erbaa') gibi olduğunu söyler. Nasıl ki bu dört unsur bir araya gelince insan olursa, aynı şekilde anâsîr-ı ma'nevîyye olan şeriat, tarîkat, hakikat ve mârifet bir insanda toplanırsa o hakikatta insan-ı kâmil olur.¹⁰⁴

Gazzîzâde daha sonra “âlemîn”kelimesinin tefsirinegeçer, sahâbeden ve tâbiinden “âlemîn” kelimesinin hangi anlamlara geldiğini nakleder.¹⁰⁵ Ebû Hüreyre'den mahlûkatın dört sınıf (melekler, şeytanlar, cinler ve insanlar) yaratıldığına dâir bir rivâyeti nakleden Gazzîzâde, bu dört sınıfın da değişik

¹⁰¹ *Fûtâhât*, vr.I, 106^a

¹⁰² *Fûtâhât*, vr. I, 110^a.

¹⁰³ *Fûtâhât*, vr. I, 121^a.

¹⁰⁴ *Fûtâhât*, vr. I, 121^a.

¹⁰⁵ *Fûtâhât*, vr. I, 132b.

firkaları olduğunu, melek, şeytan ve cinlerin firkalarını açıkladıktan sonra,⁷³ fırka hadisini aktararak insanların firkaları konusuna geçer. Batıl mezheplerin aşlının 6, furûyuyla 72, alt dallarıyla birlikte binlerce olduğunu ve burada 780 mezhebin tahrir olunduğunu söyler.¹⁰⁶ Ehl-i sünneti, “kavlinde, fiilinde ve itikâdında Allah Teâlâ'nın emri ve Resûlullah'ın sünnetiyle amel eden, sahâbey-i güzîn yoluna gidip bidat ve dalâletten kendilerini muhâfaza edenler” olarak tarif eden Gazzîzâde, makbul olan fırkanın Ehl-i sünnet ve'l-cemâat fırkası olduğunu söyler.¹⁰⁷ Akabinde 72 sapık fırkayı ve Ehl-i sünnet'in bunlara cevaplarını zikreder. Cehmiyye fırkasını ele alırken bunların “kulun kudreti yoktur, bütün yapıp eden haktır”, “sultan üzerine hurûc câizdir”, ru'yetullâh yoktur” gibi itikadlarını zikrettikten ve Ehl-i sünnet'in bunlara verdiği cevapları naklettikten sonra, “sultana itaat” konusunu el alır. “*Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir*” hadisini naklederek mülkünde bulunduğu Osmanlı sultanlarının her işlerinde şer-i şerife uygun hareket ettiklerini ve din yolunda akla hayâle gelmez akçeler sarfettiklerini, âlimlerin ve meşâyihin kimine külliye inşa etmek, kimine maaş vermek, kimine de vakıf bağlamak suretiyle ihsân dâbulduğunu, bu sebeple onlara karşı her mü'minin muhabbet beslemesi ve duâ etmesinin vacip olduğunu söyler. Kim onlara hıyânet ederse bir belâya uğrar. Muhabbet ve duâlarında kusur edenler felâh bulmazlar.¹⁰⁸

Cehmiyye'nin diğer bir batıl itikatının da “ru'yet-i cemâlullâh yoktur” demeleri olduğunu söyleyen müellif, âhirette müminlerin Allah'ın cemâlini görmesi hakkında eserlerin çok olduğunu belirterek isim vermeden Süleyman Çelebi'nin mevlidindeki “Âşikâre gördü Rabb'ül-izzeti. Âhirette öyle görür ümmeti” dizelerinden mülhem “Baş gözüyle gördü Rabb'ül-izzeti, öyle gördü âhirette ümmeti” dizeleriyle ru'yetullâhın hak olduğunu ve Allah'ı kalp gözü ile değil, baş gözü ile görüleceğini ifade etmiştir.¹⁰⁹

Peygamberin Mucizeleri

Müellif Hz. Peygamberin mu'cizelerini ele aldığı bölümde, büyük dedesi Ahmed Gazzî'nin zamânında geçen mucizevî bir olayı anlatır. “Ahmed el-Gazzî, Gazzî Dergâhı'nı kurduktan sonra her Cuma günü burada mevlid-i şerif okumasını emretmişti. Bir Cuma günü mevlid-i şerif okunurken velâdet bahrinde Hz. Peygamberin (a.s.) doğum ânından bahseden ve ayağa kalkılması gereken

¹⁰⁶ *Fütûhât*, vr. I, 166^a.

¹⁰⁷ *Fütûhât*, vr. I, 123^a.

¹⁰⁸ *Fütûhât*, vr. I, 124^a-160^a.

¹⁰⁹ *Fütûhât*, vr. I, 127^a.

beytin (Doğdu ol saatte ol sultân-ı dîn. Nûra gark oldû semâvât-ü zemîn)okunmasına sıra geldiğinde orada bulunan herkes ayağa kalkar, fakat Kadı Mehmed (Muhammed) Efendi adında bir zât taassubundan dolayı ayağa kalkmaz. Mehmed Efendi'nin bu hareketi Ahmed el-Gazzî Hazretlerine haber verilir. Şeyh Efendi de: "Biz onunla Huzûr-u Resûlullah'ta murâfaa oluruz/hesaplaşırız" der.

Niğdevî Ali Ağa adında mübârek bir zat, o gece bir rüya görür. Rüyasında yüce bir dîvan kurulur. Resûlü Ekrem Efendimiz (s.a.v.) göz kamaştırıcı muhteşem bir taht üzerinde oturuyordur. Tüm Sahabiler sonsuz bir saygı ve hürmet ile oradadırlar. Şeyh Ahmed el-Gazzî Efendi de dîvân-ı Resûl-ü Kibriyâya gelir ve: "Yâ Resûlallah! Bugün senin velâdet-i şerifene tâzîmen mevlid-i şerif okutturdum. Ümmetinden Kadı Mehmed Efendi taassup gösterdi, edeben ayağa kalkılması gereken yerde ayağa kalkmadı. Böylece hürmette çok büyük bir kusur etti. Cezâsının tertib olunmasını niyaz ederim" deyince, Resûlullah Efendimiz Hz. Ömer'e yönelerek: "Yâ Ömer! Git, o edepsizi katl et!" buyurur.

Bu güzel ve mânâlı rüyayı gören Ali Ağa uyandığındadergâha gidip gördüğü rüyayı Ahmed el-Gazzî Hazretlerine anlatınca, Şeyh Efendi de: "Ali Ağa, gördüğün gibi oldu" cevâbını verir.

Sabah olduğunda Bursa'da hareketli bir gün başlamış, ortalık "Mehmed Efendi'yi bu gece Dinlendi Câmii'nin önünde katletmişler" nidâlarıyla çalkalanmaktadır. Bu haberi duyan herkes akın akın Dinlendi Câmii'nin önüne toplanır. Dinlendi Câmii denilen câminin önünde Mehmed Efendi'nin başsız gövdesinin yattığını görürler.

Hâkime haber verirler ve hâkim Mehmed Efendi'nin hanımını sorguya çeker. Kadın şu şekilde mâlumat verir: "Akşam oldu. Yatsı namazını kıldık, kapılarımızı örttük. Ehlim Mehmed Efendi ile yatağa girip yattık. Gece yarısı bir gürültü koptu. Uyanıp baktım ki, odanın tavanı yarılıp gâyet heybetli bir adam aşağı indi ve bana hitâben, "Kadın sen şöyle dur" dedi. Kocamı aldı, tavana çekilip gitti. Ben bunu gördüm gayrısını bilmem" diye cevap verdi." Bu kıssayı Muhammed Efendi'nin o mecliste ayağa kalkmadığını ve cenazesini görenlerden işittiğini söyleyen Gazzizâde, bunun da bir nevi mucize-i saâdet olduğunu ifâde eder.¹¹⁰

¹¹⁰ *Fûtûhât*, vr. I, 167^a-168^a.

“Mâlikî yevmi'd-dîn”¹¹¹

Müellif “Mâlikî yevmi'd-dîn”âyetin tefsiri ile ilgili bilindik tartışmalara kısaca değindikten sonra “yevmi'd-dîn” lafzından hareketle kıyâmet konusuna geçer. Buradakıyâmet alâmetleri, dâbbetü'l-arz, Deccâl'in ortaya çıkışı, şekli ve eşeğinin özellikleri, güneşin batıdan doğması, mehdînin gelişi, hilye-i mehdî, urûc-u İsa, nüzûl-u İsa, Medine-i Münevvere'nin fazileti, Şâm-ı Şerif'in fazileti, Gazze'nin fazileti, livâül-hamd sancağının vasıfları gibi daha pek çok konuyu ele alır.

Mehdînin kim olduğu hususunda iftilafbulduğunu söyleyen müellif, bazı kişileri zikrettikten sonra mehdînin kim olduğuna dair Hüsâmeddîn Bursevî'den naklettiği şu rivâyete yer verir: “Bazıları mehdînin Hz. Peygamber zamanında Abdullah adında bir adamın oğlu ve cengâver biri kişi olduğunu söylediler. Hz. Hamza şehit edildiğinde elbiselerini ve silahlarını onlara layık birine verilmesini istemiş ve Muhammed Mehdî (Abdullah'ın oğlu) Hz. Peygamber'in huzuruna gelip “Ya Resûlallah bu kuluna onları ihsân buyur ki Allah yolunda savaşayım demiş”. Sonra Peygamberimiz elbiseleri ve silahı ona vermiş ve arkasını sıvazlayarak “Ey oğul! Dünya durdukça dur.” buyurmuş. Mehdî o duânın bereketiyle ahir zamânâ kadar hayatta kaldı. İmam Hüseyin ile Kerbelâ'da savaştı. Çok yezidleri öldürüp hepsini ortadan kaldıracakken zuhûra gelecek kader-i ilâhî gereği Hızır (a.s.) gelip İmam Mehdî'yi cenk içinden alıp götürdü ve bir mağaraya bıraktı. Zamanı gelinceye kadar orda kalmasını söyledi. Zamanı gelince ortaya çıkar”. Gazzîzâde rivâyette Şiilik vurgusu yapıldığını düşünerek “azîm burivâyetten İmamiyye mezhebine zâhib olanlara tabi olma. Ancak bu sırrı mucize-i bâhire-i nebeviyyedendir ve İslâm'a şereftir” diyerek rivâyetin Şiilik lehine delil olamayacağını belirtmiştir.¹¹²

Deccâlîn merkebi

Gazzîzâde Deccâl'in şekli ve ortaya çıkacağı zaman hakkında bilgi verdikten sonra, Deccâl'in bineceği eşekle ilgili bilgiler de vermektedir. Müellifin verdiği bilgilere göre: “Eşek hâlâ Deccâl'in bulunduğu cezirededir. Uzunluğu 7 fersah genişliği 3 fersaktır. Vücudu kızılkan gibidir. Dört ayağı siyahtır. Karnı beyaz, alnı sakr/tepeli, kulakları her bir kulağı altında bin adam sığacak kadar gayet büyüktür. Adam gibi söz söyler. Her bir adımı üçgünlük yol eder. Ve alnında “kâfir-i billâh” yazılıdır. Bu merkebin ismi lu'ban'dır. Bulduğu adada 40

¹¹¹ *Fütühât*, vr. II, 20^b-81^a.

¹¹² *Fütühât*, vr. II, 31b-32a.

büyük çayırılık ve 40 ırmak vardır. Bu eşek hergün çayırların hepsinin otunu yer ve ırmakların suyunu içer. Hergün böyledir. Hiç demezki “dün yedim yine hâsıl oldu mu?” Müellif bu rivâyeti aktardıktan sonrarızki konusunda şüphesi olan insanla Deccâlin eşeği arasında bir bağ kurarak şöyle der: “Elbette Hak yarın o çayırların otunu bitirir. Bugün karnımı doyurup yarın sabah ne yerim diye düşünen insanı merkeb-i Deccâle benzetirler. Be hey kardeş! Bugün nasibi veren Allah yarın dahî ihsân eder. Eğer yarın ömrün varsa kesinlikle ve kesinlikle nasibin de vardır. Zira insanın kaç gün ömrü varsa o kadar kısmeti vardır”.¹¹³

Hız. İbrahim'in Hz. İsmail'i Kurban Etmesi ve Nesh

Gazzîzâde, Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i kurban etmesikıssasını anlatırken bu konunun bir nesh unsuru taşıdığını düşünerek şöyle der: “Fakir-i pür taksirin hayalhâne-i derûnuna şöyle ilham olunur ki bu hususun nâsih-mensûh kabilinden olma ihtimali vardır. Evvel Hazreti İbrahim'e manevî âlemde oğlunu kesmekle emrolunup sonra bu emre Hz. İbrahim ve İsmail tam bir teslimiyetle teslim olunca hakkın hükmüne kemâl-i rızânın bereketiyle Cenâb-ı Hak merhamet ve şefkatinden evvelki hükmü neshedip veled makamına koç kurbanı emri gelip emr-i evvel emr-i sâniyle nesh oldu. Allâhu a'lem”.¹¹⁴

“İyyâke na'büdü ve iyyâke nesteîn”

Hüseyin Vâiz Kâşifve Ebu's-Suûd Efendi'den “iyyâke” lafzının sarf ve nahiv yönüyle açıklamasınakleden müellif¹¹⁵ akabinde yine “iyyâke” lafzının kıraat vecihlerini zikrettikten sonra¹¹⁶ ibâdetin ne olduğu hususunu ele alır. Gazâlî'den ibadetin kısımları konusunu nakleden Gazzîzâde, Hz. Peygamber'e ittibânın fazileti, sünnete ittibânın fazileti ve mevlid-i şerifin fazileti gibi konulara değinerek bu bölümü tamamlar.¹¹⁷

“İhdine's-sırâta'l-müstekîm”

Müellif, bu âyetin tefsirinde ise şeriat-tarîkat-hakikat, Süleyman (a.s.) kıssası, Belkıs'ın hidâyeti, Hüdhdüd'ün hikâyesi, Belkıs'ın sarayı ve tahtı, Süleyman'ın(a.s.) tahtı, Beyt-i Makdis'in inşası, hidâyet ve dalâlet konularına yer

¹¹³ *Fütâhât*, vr. II, 35^b-36^a.

¹¹⁴ *Fütâhât*, vr. II, 75^b.

¹¹⁵ *Fütâhât*, vr. II, 81^b.

¹¹⁶ *Fütâhât*, vr. II, 82^b-83^a.

¹¹⁷ *Fütâhât*, vr. II, 81^a- 95^a.

verir.¹¹⁸

“Sırâtallezîne enamte aleyhim”¹¹⁹

Gazzîzâde kendilerine nimet verilenlerin kimler olduğu konusunda tefsirlerde zikredilenleri aktararak bunların peygamberler, siddikler, şehitler gibi pek çok kimseyi kapsadığını belirterek, peygamberlerin isimlerinin fazileti ve Bedir ashâbının fazileti konularını işler.¹²⁰

“Gayri'l-meğdûbi aleyhim vele'd-dâllîn”¹²¹

Gazzîzâde, “gayri” kelimesinin hangi mânâlara geldiğini tartıştıktan sonra, “meğdûbi aleyhim”in Yahûdiler, “dâllîn”in de Hristiyanlar olduğunu söyler.¹²² Akabinde “meğdûb” lafzının “hıyânet sıfatıyla muttasıf olan” anlamına geldiğini ve Yahûdileringenlerindehıyânetolduğunu belirterek şu hikâyeyi anlatır: “Süleyman Neşet Efendi Hazretleri’nden (Gazzîzâde’nin hocası) duyduğumdur ki onun zamanında Osmanlı Devleti’nin reisül-küttâbı olan Abdullah Efendi Hazretleri’nin babasının alışveriş yaptığı bir Yahûdi sarraf var idi. Fazlasıyla ihtiyar olduğu için evinden çıkamaz olmuştu. Artık ömrünün son demleri idi. Bir gün Reis Efendi yalısından Paşakapısına gelirken “şu Yahûdi babama ve bize okadar hizmet etti şunu ahir ömründe bir ziyaret edeyim” dedi ve Yahûdinin yanına gitti. Bir süre sohbet edip Yahûdiye iltifat ettikten sonra Yahûdi, “teşrifiniz beni ihyâ eyledi. Beni ve oğullarımı kavmimiz arasında müm-tâz eyledi. Bizim âdetimizdir ki Devleti Aliye’den biri bize iltifat ederse onu havramızdaki deftere kaydederiz. Zamanla sülâlemiz o şerefle yâd olur. Şimdi, hastalığında Devleti Aliye’nin reisü’l-küttâbı ziyaret etti, hatırını sordu diye bizi deftere yazarlar. Benim sülâlem durdukçakavmimiz arasında bu şeref bize yeter. Sen bu şerefi bize bahşettin, ben de size bir vasiyet edeyim ki zamanı geldiğinde işinize yarasın. Tavsiyem odur ki bizim kavmimizden (Yahûdiler) asla emin olma. Zîrahıyânet bizim âdetimizdendir. Eğer bir Müslümanahıyânet etmek elimizden gelirse hıyânet etmesek dinimize zarardır. Binâen aleyh, babanızın ve sizin nimetinizle buralara geldim ve kavmim arasında itibar kazandım. Yaşım da doksandır. Eğer şu halimde bile size hıyânet etmek elimden gelse hiç geri durmayıp elbette hıyânet ederim. Size büyük vasiyetim olsun ki Yahûdi kavmi-

¹¹⁸ *Fütûhât*, vr. II, 95^a-120^b.

¹¹⁹ *Fütûhât*, vr. II, 120^b-130^a.

¹²⁰ *Fütûhât*, vr. II, 120^b-130^a.

¹²¹ *Fütûhât*, vr. II, 130^a-150^a.

¹²² *Fütûhât*, vr. II, 131^a.

nin hıyânetinden emin olup onlara itimat etme” diye tavsiyede bulundu.”¹²³

Müellif yine Süleyman Neşet Efendi'den Yahûdilerin ahlâkıyla ilgili şöyle bir hikâye daha anlatır: “Devleti Âliye'den bir zat hasta olmuş. Ona Yahûdi bir doktoru tavsiye etmişler. Bu doktor hastayı muayene etmiş ve bir ilâç vermiş. “Bu macuna sabah akşam devam etsinler” demiş. Adam bu ilaçtan şüphelenmiş, bir kâse suda sulandırmış ve bir tûlbentle süzmüş. İçinden traş kılları çıkmış. Ertesi gün Yahûdi doktor gelince adam doktoru sıkıştırıp “Seni öldürürüm, bana doğruyu söyle! Neden böyle bir şey yaptın?” diye tehdit edince, Yahûdi Doktor, “Birincisi, bizim itikadımız tıbbî inkâr eder, hekimliğin aslı yoktur, para tuzağıdır der. İkincisi, bizim kavmimizin hekim olması ancak diğer milletlere hıyânet içindir. Bu macundaki benim hıyânetimde bu tıraş kıllarıdır. Hazmedilemez olduğundan her biri ciğerinin bir tarafına batır. Zamanla ciğerde nokta nokta yaralar çıbanlar çıkar ve devâsız bir hastalık peydâ eder” deyince, o macunu Yahûdiye zorla yedirip üstüne de bir bardak su içirip oradan kovalar.”¹²⁴ Gazzîzâde bu olayı naklettikten sonra aynı bu olay gibi kendi zamanında da efreñç (Frenk) hekimin birinin ilacının içinden bir avuç tıraş kılı çıkıp hıyânetinin ortaya çıktığını belirterek şöyle der: “Azîzim ekseri hukemâ-i efreñç dahi İslâm'a hıyânet için hekim olup, verdikleri ilaçlar bir hastalığı iyileştirirse de birkaç hastalık ortaya çıkarır. Yahûdilerin sadece İslâm'a değil bütün milletlere hıyânetleri olduğu aşikârdır. Bu sebeple onlar için “meğdûb” buyuruldu. Yani hıyânet sıfatıyla muttasıf olan”.¹²⁵

Gazzîzâde, Yahûdilerin genlerinde olan bazı sıfatlarını Müslüman olsalar dahi değiştirmediklerinden yakınlardan başından geçen bir olayı buna delil gösterir. 1236 yılında hac için İstanbul'a gidip sürre-i humâyûn emîni Nazîf Efendi ile hac arkadaşlığı yaptığını, kendileriyle birlikte Yahûdilikten dönme saray hekimi olan Tahir Efendi isimli birinin debu sürrede bulunduğunu ve hac yolunda Müslümanlara hizmet etmekle görevlendirildiğini anlatan müellif, ancak bu şahsın mayalarında olan ahlâkını hiç değiştirmedeğini, Medine'ye varınca bir defa olsun Ravza-i mutahhara'da görünmediğini, sadece bir iki defa tavafta görüldüğünü söyler. Sonra bu şahsın Harameyn arasında bir yerde cenûn getirip öldüğünü, dinini değiştirdiğini ama ahlâkını değiştirmedeğini belirterek Yahûdilerin çoğunluğunun böyle olduğunu iddia eder.¹²⁶

¹²³ *Fûtâhât*, vr. II, 134^b.

¹²⁴ *Fûtâhât*, vr. II, 135^a.

¹²⁵ *Fûtâhât*, vr. II, 135^b.

¹²⁶ *Fûtâhât*, vr. II, 138^a.

Yahûdilerin genel karakter olarak hıyânet sıfatıyla muttasıf olduğunu yukarıda zikrettiği örneklerle pekiştiren müellif, nadir de olsa içlerinden Müslüman olup İslâm'a hizmet edenler olduğuna dair şu örneği aktarır: “Bursa’da sonradan Müslüman olmuş Mustafa adında bir Yahûdi vardı. Dâimâ muhabbet-i Resûlullah’la yanar tutuşurdu. Bu sebeple hacca gidip Ravza-i pâk’a yüz sürdü. Zamanında Bursa’da bir takım taassup ehli çıkıp, ezanın akabinde sesli olarak salât-ü selâm getirilmesini yasaklattırılmışlardı. Ârifler ne kadar uğraşılsa da fayda vermedi. Bursa’da ezandan sonra salât-ü selâm okunmaz oldu. Bu husus Hacı Mustafa’yı çok üzdü. İnşâallah salât-ü selâmı tekrar okutma şerefine ben nail olurum düşüncesiyle Bursa’dan kalkıp Bağdat, Şam, Halep, Diyarbakır, Anadolu, Rumeli ve Arabistanda ne kadar büyük şehir varsa gidip oraların müftülerinden fetvâ aldı. Bursa’ya dönünce salât-ü selâm getirilmesini yasaklattırın bu mutaassıb ulemâyla bir toplantı yapıp topladığı bütün fetvaları onlara okudu. Mecliste bulunan o zamanki hâkim, bu fetvâlar muvâcehesince tekrar ezandan sonra müezzinlerin salât-ü selâm okumalarını emretti. Mustafa öldükten 30 sene sonra başka birini defnetmek için kabrini açtıklarında Mustafa’nın cesedinin taptaze kaldığını gördüler.” Müellif bu olayı aktardıktan sonra böyle şeylerin ender rastlanan bir durum olduğunu, nâdir olanın da yok hükmünde olduğunu belirtir.¹²⁷

Fâtiha’nın havâssı ile ilgili Hüseyin Vâiz-i Kâşifi’nin *Cevâhiru’t-tefsir*’de, Bünî’nin *Şemsül’l-ma’ârif*’te ve havâs kitaplarında Fâtiha ile ilgili yüz havâssın beyân edildiğini, Kur’ân’ın “menbâ-ı menâfi’ ve ma’deni fevâid” olduğunu, Fâtiha’nın da ümmü’l-Kur’ân olmak cihetiyle Kur’ân’da olan havâssın tamamının Fâtiha’da bulunduğunu söyleyen müellif, Kur’ânın her bir harfinde nice faydalar bulunduğunu, havâssı ve tilâveti sadece Fâtiha’ya hasretmeyip diğer sûrelerin deterk edilmemesi gerektiğinin altını çizerek.¹²⁸

Müellif son olarak Fâtiha hatminin nasıl yapılması gerektiğini tarif ederek tefsirini nihâyete erdirir. Belirttiğine göre Fâtiha hatmi şöyledir: Önce Allah rızası için hâlis niyet edilir. Sonraseden defa tevbe istiğfar. Sonra Resûlullah’ın ruhu için bir Fâtiha. Sonra 100 salevât, 100 İnşirâh sûresi, 1001 Fâtiha, 100 salevât ve dua edilerek Fâtiha hatmi tamamlanır.¹²⁹

¹²⁷ *Fütühât*, vr. II, 138^b-139^a.

¹²⁸ *Fütühât*, vr. II, 171^b.

¹²⁹ *Fütühât*, vr. II, 173^{a-b}.

III. Gazzîzâde'nin Bazı Meselelere Yaklaşımı

I. Kelâmî Konulara Yaklaşımı

Gazzîzâde Ehl-i sünnet mezhebine mensup bir müfessir olduğundan, tefsirinde büyük günahlar meselesi, şefaât ve ru'yetullah gibi daha pek çok îtikâdî konuyu Ehl-i sünnet mezhebine uygun bir tarzda açıklamış ve Ehl-i sünnet itikadını savunmuştur. Ehl-i sünneti, “kavlinde, fiilinde ve îtikadında Allah Teâlâ'nın emri ve Resûlullahın sünnetiyle amel eden, sahâbey-i güzîn yoluna gidip bidat ve dalâletten kendilerini muhafaza edenler” olarak tanımlar.¹³⁰ Şirkin çok büyük bir günah olduğunu ve bundan sakınılması gerektiğini, batıl mezheplerden birini hak mezhep bilip doğru yoldan sapan kimsenin îmanının geçerli olmayacağını, bu îmanla yapılan ibadetlerin de bir işe yaramayacağını ifâde eder. Bu ahval üzere îmansız bir şekilde âhirete giderse, Allah korusun onun için sorgu sual olmayıp doğruca cehenneme atılacağını ve bir daha ordan kurtulamayacağını söyler. Sıklıkla kulunsözünün ve îtikadınındâimâ Ehl-i sünnet itikadını üzere olması gerektiğinin altını çizer.¹³¹ İmanın 6 şartını sayarken kader bahsinde fiillerin yaratılması hususunda isim zikretmeden Mu'tezile mezhebini kastederek bazı kişilerin fiillerin hâlikının insan olduğunu iddia ettiklerini ve bunun bir hata olduğunu söyleyerek şu hikâyeyi nakleder:

“Rivâyet edilirki ez-Zemahşerî *Keşşâf*'ı yazarken “kul fiilinin hâlikıdır” itikadını üzere idi. Ulemâ çok gayret ettilerse de onu bu sözünden döndüremediler. Nihayet Zemahşerî arife bir kadın aldı. Hatunla gerdeğe girdiler ve cem' oldular. Kadın bir daha cem' olalım dedi ve oldular. Hâsılı kadın üç beş defa daha istedi ve Zemahşerî'nin takatı kesildi. Kadın “bir defa daha” deyince Zemahşerî “gayri bende güç kalmadı” dedi. Kadın “canım kul fiilinin hâlikı değil midir? Bir daha fiilini halk eyle cima' et” deyince *Keşşâf* sahibi düşündü, baktı, cima etmeye gücü kalmamış. O zaman anladı ki kul fiilinde aciz imiş, halk eden Hakk imiş. Nihayet Zemahşerî doğru yolu bulup bu îtikadını terk etti ve bu kadını kendine mürşide edindi.”¹³²

Cebriyen'in kulun filleri üzerinde bir etkisi olmadığı iddialarını da isim vermeden aktaran Gazzîzâde, bunlara karşı Ehl-i sünnetin sözlerini delil getirerek bu sapık mezheplere söylenecek çok sözün olduğunu, bunu “rabîl âle-

¹³⁰ *Fûtûhât*, vr. II, 123^a.

¹³¹ *Fûtûhât*, vr. I, 34^a.

¹³² *Fûtûhât*, vr. I, 37^b-38^a.

min”âyetinin tefsirinde açıkladığını söyler.¹³³

İstiâzedeki “şeytan” kelimesini açıklarken bazı insanların ve cahil felsefecilerin şeytan ve cinleri inkâr edip onların aslının olmadığını iddia ettiklerini ifade eden mellif, bunların inkârının mümkün olmadığını, Kur’ân ve hadislerle sabit olduğunu söyler.¹³⁴ Akabinde cinlerin varlığına delâlet eden şu hikâyeyi anlatır: “Muhyî’s-sünne Hazretleri müftiyyü’s-sekaleyn (cinlerin ve insanların müftîsi) oldu. Bir gün cinlere bir soru sordu. Buyurdular ki Keşşâf tenhâsında ne ile meşguldür. Cinler Kur’ân-ı Kerim’i tefsir ettiğini, hatta yarıya geldiğini haber verdiler. Müftiyyü’s-sekaleyn cinlere emredip Keşşâf’ı cüz cüz getirtti ve yazdı. Keşşâf’ın haberi olmadı. Bir gün Keşşâf, Müftiyyü’s-sekaleyn Hazretlerini ziyarete geldi. Aziz, tefsiri çıkarıp Keşşâf’a gösterdi. Keşşâf baktı tefsir kendinin. Kemâl-i taaccübde kaldı. Ve buyurdu ki “bu tefsir benimdir desem ben bunu gizledim, kimseye göstermedim, kimse bilmez. Sonuna kadar böyle tesadüf eylemiş desem bu kadar harfi harfine teradüf mümkün değildir. Aman Azîzim bu ne sırdır” deyince Muhyî’s-sünne Hazretleri buyurdular ki: “Ya Keşşâf bu tefsir senindir. Ben nüshayı cinlere getirtip yazdım” dedi. Meğer Keşşâf’ın cinlerin varlığı konusunda şüphesi varmış. O zaman müşkili hallolup cinlerin varlığını ikrâr etmiş”. Bu hikâyeden cinlerin gaybı bileceği gibi bir hüküm çıkarılamayacağını, cinlerin insanlara görünmediğini, ancak gördükleri şeyleri bilebileceklerini, gaybı bilemeyeceklerini söyleyen Gazzîzâde¹³⁵, Allah Teâlâ’nın peygamberlere bir takım gaybî bilgileri mucize yoluyla haber verdiğini ve evliyâullaha da ilham ve kerâmet olarak bazı gaybî bilgileri ihsân ettiğini ifade eder.¹³⁶ Evliyâullâhtan bir takım şeylerin haber verildiğini ve şu anda da onların zuhûra geldiğini, Şeyh-i Ekber’in birçok gaybî bilgiyi haber verdiğini ve bunların ortaya çıktığını, hatta devlet-i ebediyye’l-karâr Âl-i Osman’dan ortaya çıkacak pâdişahları isim ve resimleriyle yazdığını ve bu kerâmetinin ortaya çıktığını iddia eder.¹³⁷ Şu anda daböyle sırların zâhir olduğunu, gaybın tamamını Allah’ın bildiğini, murad ettiğini bazen kullarına da bildirdiğini, evliyâullâhın vâkif olduğu gaybdan ya bir maslahat için veya gelecek olan bir musibet için haber verdiklerini söyler.¹³⁸

Gazzîzâde sapık fırkaların aslının 72, furûuyla birlikte binlerce olduğunu,

¹³³ *Fütûhât*, vr. I, 38^b.

¹³⁴ *Fütûhât*, vr. I, 38^b.

¹³⁵ *Fütûhât*, vr. I, 39^a.

¹³⁶ *Fütûhât*, vr. I, 39^b.

¹³⁷ *Fütûhât*, vr. I, 40^a.

¹³⁸ *Fütûhât*, vr. I, 40^a.

tefsirinde 780 kadar mezhebe değindiğini belirterek hocası Süleyman Neş'et Efendi ile ilgili bir hatırasını nakleder. Süleyman Neş'et Efendi bir gün sohbetinde mühlidlerin ahvâlinde bahsederken fırka-i dâlle beyânında “demekki 780 kadar mezheb varmış” deyince mecliste bulunan İzmirli Şeyh Selâmi Efendi “bu garîbedendir. Fırka-i dâlle 72'dir, 780 değildir” diye itirazda bulundu. Neş'et Efendi buyurdu ki “vaktiyle biriyle sohbet ettim. Bir mecliste kendinde 500 kadar mezheb ta'dâd olundu. Her sözü bir fırkaya dokundu. Bir adamda 500 mezheb olursa gayri nice olur” diye cevap verdi.”¹³⁹

2. Tasavvufî Meselelere Yaklaşımı: Şeriat-Tarîkat-Hakikat Birlikteliği
Gazzîzâde medrese ilimleriyle tekke kültürünü, şeriatla hakikatı birleştiren sufilerdendir. “Şeriat bir ağaç tarîkat onun dalları, hakikat ise onun meyveleridir” anlayışına sahip, her defasında şeriata ittibâ ve yasaklardan sakınmayı tavsiye etmiştir. Israrla Kitap ve sünnetin gereklerini ihlâslı bir şekilde yerine getirilmesi gerektiğini savunan Gazzîzâde, ilimle birlikte ameli ve güzel ahlâkı öne çıkarmıştır.

Gazzîzâde tarîkatı şöyle tanımlar: “Azîzim zannedilmesin ki hakikat şeriat-tan başkadır. Hâşâ hakikat dedikleri şeriatın hülâsasıdır. Tarîkat yoluna sülûk eylemek, şeriata hak bilmek ve nefsi serkeşi şeriat ahkâmı üzere amel ettirmek içindir. Zira insanın nefsi fazlasıyla zalim ve serkeştir. Şeriatın emirlerine sünnete ve dinin edeplerine riâyet etmez. Bunun için tarîkata sahip olup riyazet, perhiz ve mürşid terbiyesiyle nefsi yola getirmenin adına tarîkat derler.”¹⁴⁰

Bazılarının “biz ehl-i tarîkat ve hakikatız, şeriatla bizim alış verişimiz yoktur” dediğini, maâzallâh ehl-i şeriata ve ulemâya buğz edip şeytan yoluna gidip kitabın hilâfına türlü söz ve hareket edenlerin batıl yolda olduklarını söyleyen Gazzîzâde, şeriat-tarîkat ikisinin bir şey olduğunu, şeriatın ilim, tarîkatın amel olduğunu, ilimsiz amelin fayda vermediği gibi amelsiz ilmin de fayda vermeyeceğini ifâde eder. Ona göre Şeriat olmadıkça tarîkat olmaz. Şeriatsız tarîkat zannettikleri maâzallah ilhad ve zındıklıktır. Mürşidi, “Allah ve resûlünün sözlerini tebliğ edip hak yolunu gösteren kişi olarak tarif eder. Allah ve resûlünün kelâmıyla Hakka davet edene mürşid derler. Allah ve resûlünün yolundan sapıranlara şeytan derler.

“Mademki mürşid Hak yoluna Allah'ın kitabı ve resûlünün sözleriyle davet ediyorsa bize mürşide ne gerek var, biz onları okuruz ve onunla tarîkata sülûk

¹³⁹ *Fûtûhât*, vr. I, 166^a.

¹⁴⁰ *Fûtûhât*, vr. I, 76^b.

ederiz” diyenlere şu cevabı verir. “Meselâ ilm-i şerifi tahsil edip Allah ve rasülünün kelâmını ve dinin hükümlerini öğrenmeye sana üstâdın müşşid olmuştur. Onlar üstadsız öğrenilmediği gibi seyr-ü sülük de bir müşşid vasıtasıyla olması gerekir. Nefsi insana çeşitli tuzaklar kurar ve sapık fırkaların yollarına davet eder. Müşşid, onları gösterip onları o yoldan kurtarır. Müşşid olan kimse amel ve sülük yolunu bir müşşid-i kâminden almış ve taliplere göstermeye icâzeti olması lâzımdır”. Gazzîzâde “Hak yolunu bildikten sonra icâzete ne gerek vardır bende gösteririm” diyenlere ise şu cevabı verir: “Azîzim bu olmaz zahirde bunun örneği vardır. Bir kimse önce marangozluğa çırak olur sonra bu sanatı öğrenir kalfa olur. Sonra bütün marangoz üstadları bir araya gelir cemiyet yaparlar. O kalfa da cemiyette mahâretini gösterir, üstâdından izin alır. Ustası dükkân açmaya izin verir ve duâ ederse o zaman dükkân açar. O da usta olduğu için yeni bir çırak alıp onu terbiye eder. Marangozluk sanatında izin almadıkça dükkân açılmaz. Aynı şekilde tarikat-ı âliyyede dahi pîr duâsı alıp izin almadıkça dükkân-ı feyz açıp çırak terbiye edilmez. Tarikat pîrleri onun feyz dükkânını kapatır.¹⁴¹

Gazzîzâde’ye göre şeriat, tarikat ve hakikat bir cevize benzer. Cevizin dışındaki yeşil kabuk gâyet acıdır. Onun içinde olan kabuk acı değil ama çok kavidir. Onun içindeki kabuk ise ince fakat acıdır. Cevizin en içi ise beyaz ve tatlıdır. şeriat-ı Muhammedî cevizin dışındaki yeşi kabuk gibidir, nefse acıları pek çoktur. Eğer nefs-i emmâreye şeriat acılarını tattırıp yedirebilirsen tarikata vasıl olursun. Sonra tarikat zorluklarını çektirebilirsen sırr-ı hakîkate ulaşırsın. Sonra nefsi hakikat imtihanlarına dayandırabilirsen mârifetullâha ulaşırsın.¹⁴² Cevizin yeşil kabuğu ağaca bağlıdır. Feyzi ağaçtan alır. İç kabuk da yeşil kabuktan feyz alır. Böylece içeri doğru gider. Eğer yeşil kabuk tomurundan ağaca iyi bir şekilde birleşemezse bir tarafı eksik olur. Yeşil kabuk eksik olunca iç kabuklar ve özü de eksik olur, çürür ve kurtlanır. Bunun gibi şeriat-ı Muhammediyye de şecere-i tevhidde biter ve şecere-i sabite-i tevhidden feyz alır. Tevhid ağacından feyz alan yeşil kabuktan da iç kabuk makamında olan tarikat feyz alır. Bundan da lübb-ü hakikat feyz alır. Bir kimse itikat ve amel yönünden cevizin ağaca tutunan tomurları gibi şeriata tutunmada ihtimam gösterirse hakikatı o kadar güçlü ve kuvvetli olur.¹⁴³

¹⁴¹ *Fütühât*, vr. II, 36^b-37^a.

¹⁴² *Fütühât*, vr. II, 101^a.

¹⁴³ *Fütühât*, vr. II, 102^b.

3. İlm-i Hurûfve Hurûf-ı Mukattaa

Eserde üzerinde en fazla durulan ve geniş yer ayrılan konulardan biri de harflerin havâssı ve ilm-i hurûf meselesidir. Fazlullâh-ı Hurûfî'nin (ö. 796/1394) sistematik hale getirdiği, harflerin esrârına dayanan bâtını ve sapık bir akım olan Hurûfiliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır.¹⁴⁴ Fazlullâh-ı Hurûfî'den önce ilm-i hurûf meselesi -her ne kadar Fazlullâh-ı Hurûfî'nin kurduğu Hurûfilik ile farklılık arzetsede de- işârî-tasavvufî tefsir geleneğinde, özellikle İbnü'l Arabî'nin ve Konevî'nin eserlerinde çok derin ve karmaşık bir şekilde ele alınmış, İslâm kültüründe ilm-i hurûfun yaygınlaşmasında ve kabul görmesinde başta *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* olmak üzere İbnü'l Arabî'nin eserlerinin büyük tesiri olmuştur.

Tılsım, sihir ve ilm-i hurûf konularında en geniş bilgiye sahip müelliflerden kabul edilen ve Gazzîzâde'nin de önemli kaynaklarından biri olan *Şemsül'ma'ârif* sahibi Ahmed b. Ali el-Bûnî, (ö. 622/1225) sayı ve harfler arasında anlamlı ve etkili münasebetler ile birtakım ruhani tesirlerin meydana geldiği, başta esmâ-i hüsnâ, besmele, Fâtiha, ve Âyetü'l-Kürsî olmak üzere bazı sûre âyet ve duaların erbâbına maddi âlemde tasarrufta bulunma imkanı bahşeden esrârengiz ve manevî bir tesire sahip oldukları fikrini savunmuştur. Bûnî harf ve sayılardaki esrârlı münasebetlerin ve bunlardan hâsıl olan manevî tesirin aklın düşünce gücüyle değil sadece keşf ve ilâhî yardımla bilineceğine inanır.¹⁴⁵ Nitekim Gazzîzâde de Fâtiha'nın esrârı ile ilgili bazı bilgilerin kendisine müjdelendiğini ve ilhâm edildiğini ifade etmektedir.¹⁴⁶

Her ne kadar Gazzîzâde'nin eseri de harflerin havâssı ve esrârı ile ilgili bazı bâtını karakterli bilgileri içeriyorsa da, İbnü'l Arabî ve Konevî'nin eserlerinde görülensembolik, felsefî ve metafizik içerikli ağır ve ağıdalı üslûp Gazzîzâde'nin eserinde yoktur. Bununla birlikte Gazzîzâde'nin de, İbnü'l Arabî, Konevî ve Bûnî gibi, harflerin esrârı ile ilgili bazı konularda bâtını sayılabilecek tevilleri benimsemiş ve hurûf sayılabilecek görüşlere meyli olduğu söylenebilir. Şüphesiz bu görüşlere meyletmesinde kaynak olarak kullandığı İbnü'l Arabî, Konevî ve Bûnî'nin etkisi yadsınmaz. Nitekim Gazzîzâde de bunun farkına varmış olacak ki, Fâtiha'daki harflerin esrârından bahsetmesi dolayısıyla kendisinin hurûfî mezhebine mensup, sapık biri sanılmaması gerektiğinin altını çizme ihtiyacı

¹⁴⁴ Aksu, Hüsamettin, "Hurûfilik", *DİA*, XVIII, 408.

¹⁴⁵ Uludağ, Süleyman, "Bûnî, Ahmed b. Ali", *DİA*, VI, 416.

¹⁴⁶ *Fütûhât*, vr. I, 92^a.

hissetmiş, Hurûfilerin “harfler mânânın libasıdır” deyip Kur’ân’ın hükümlerinin mânâsına hiç bakmadan subjektif bir şekilde harflerden ve sayılardan çeşitli mânâlar çıkardıkları için dalâlete düştüklerini söylemiştir.¹⁴⁷

Gazzîzâde’ye göre ilm-i hurûf şerefli bir ilimdir. Ona göre bu ilmin Fazlullah-ı Hurûfî’nin kurup geliştirdiği sapık Hurûfilik mezhebi ile bir ilgisi yoktur. Allah Teâlâ bu ilmi Hz Âdem ve Hz İdris’e ihsân etmiş, Hz Muhammed’e de öncekilerin ve sonrakilerin ilmleriyle birlikte ilm-i hurûfu da ihsân etmiştir. Harfler mânânın elbisesidir. Bir mahbûbun zâtını vasf ve tarif etmezden evvel üzerinde olan elbise-i fâhiresini vafsetmek, sevgilinin güzelliğine ziyâdesiyle güzellik verir. Kur’ânın hükümlerinin mânâsı mahbûb, harfler ise onun elbisesidir. Harfler bir yere gelip âyet olur, âyetler bir araya gelip sûre olur, sûreler bir araya gelip kitap olur. Harflerin her biri mânây-ı Kur’âniyyenin elbise-i fâhireleridir.¹⁴⁸

a. Fâtiha’nın Harflerinin Esrârı: Fâtiha’nın harflerinin tahkîki ve esrârı konularını işlerken Fâtiha’nın 25 kelime ve 123 harften müteşekkil olduğunu, hecâ harflerinden 22 tanesinin Fâtiha’da yer aldığını, 7 harfin ise Fâtiha’da geçmediğini ifade Gazzîzâde, Fâtiha’da her harfin kaç defa geçtiğini ve her bir harfin nerede ne anlama geldiğini, harflerin belirli sayılarda bulunmasından hareketle hurûfî-cifrî hesaplamalarla bunların bazı hususlara işaret ettiğini iddia eder. Buna göre Fâtiha’da bulunan harfler şunlardır:¹⁴⁹ 22 ا, 3 ب, 3 ت, 3 ج, 4 د, 1 ذ, 6 ر, 2 ز, 2 س, 2 ص, 2 ض, 2 ط, 6 ع, 2 غ, 1 ق, 3 ك, 16 ل, 12 م, 10 ن, 4 و, 4 هـ, 1 لا, 13 ي.

Gazzîzâde’ye göre Fâtiha’da bulunan harflerden her biri, farklı yerlerde farklı manalara işaret eder. Meselâ Fâtiha’da 22 yerde geçenelelf, 22 farklı manaya gelir. 1. Elif imâna işaret eder. 2. Elif sûrelerin imami olduğuna işaret eder. 3. Elif, elif-i emirdir. Bu sûre icmâlen emirleri içerdiği için ona işaretettir. 4. Elif ebvâb-ı cennet ve cehenneme. 5. Elif ebkâra (cennet hurilerine). 6. Elifedra’a işaretettir. Tekili olan der’ zırh demektir. Fâtiha, okuyanlara zırh olur. 7. Elif edhâle işaretettir. Edhâl fazlasıyla yakın mânâsındadır. Fâtiha, müminleri Hakk’ın rahmetine fazlasıyla yaklaştırmasına delâlet eder. 8. Elif izne işaret eder, yani kefil mânâsındadır. 9. Elif izhâb’e işaretettir. Fâtiha kendiyle amel edenin dünya ve âhirette gam ve kederini giderir. 10. Elif, ihsân elifidir. 11. Elif, esâs elifidir. Esâsü’l Kur’ân olduğuna delâlet eder. 12. Elif, istihkâka, yani Fâtiha’dan paylarını alacaklarına delâlet eder. 13. İstiftâh elifi. 14. İstibsârelifi, yani kalp gözünü açma. 15. İsti’la, 16. İstibsâr, 17.

¹⁴⁷ *Fütûhât*, vr. I, 102^a.

¹⁴⁸ *Fütûhât*, vr. I, 102^b.

¹⁴⁹ *Fütûhât*, vr. I, 84^b.

İşrâk, yani okuyanların kalbinde Fâtiha'nın nûru zuhûr eder. 18. İfâkat, yanibelâ ve hastalıklardan kurtuluş demektir. 19. İkbâlelifi. 20. İlä-ü nimet. 21. İklil/tac. 22. İlhama işârettir.¹⁵⁰

Gazzîzâde, Fâtiha'da bulunan 3“bâ”nın Mekke Medine ve Beytül-Ma'mur'a işâret ettiğini, yine Fâtiha'da bulunan 3 “tâ/ت”nın cifr hesabıyla 1200 ettiğini bebunun da 1200 tarihinden sonra türlü türlü fitnelerin zuhûruna delâlet olduğunu söyler. Bundan evvel 22 “elif” ve altı aded “ya” 28 olur. 28 sayısı da 1000'den sonra harameyninfethine işâret bulundu. “Bâ”lar Mekke Medine ve Kudüs'e (Beytül-Ma'mur) delâlet eder. “Tâ/ت” dahi Mekke ve Medine'nin Devlet-i Âli Osman tarafından 1228/1813 tarihinde (Vehhâbî hareketinden) tekrar fethine işâret bulundu.¹⁵¹Fâtiha'da iki aded ط/ti vardır, ikisi 18 eder.Bu da 18bin âlemin ilminin Fâtiha'dan olduğuna delildir.¹⁵²

Fâtiha'da 12 yerde mîm olduğunu vebunların 12 imama delâlet ettiğini iddia eden Gazzîzâde, 12. İmamın Muhammed el-Mehdî olduğunu ve âlemin tamamı fesada uğrayıp ehl-i imânâ zayıflık geldiğinde İmam Mehdi'nin zuhûr edip yenedin din-i Muhammedî'yi ihya edeceğini söyler. Gazzîzâde'ye göre mehdinin ortaya çıkış tarihi h. 1440, yani milâdî 2019 yılıdır. O bu sonuca Fâtiha'da bulunan 12 mîmi ebced hesabıyla hesaplamak suretiyle ulaşmıştır. Hazreti Şeyh'ten (İbnü'l Arabî)“mehdinin zuhûr edeceği sene Ramazan'ın ilk gecesi ay, onbeşinci günü gün tutulur. O sene mehdî zuhûr eder”¹⁵³ sözünü nakleden müellif, daha sonra mehdinin geliş tarihi olan 1440 tarihini nasıl bulduğunu şu şekilde izâh eder: “Allah'ı a'lem azîzim, mîmât-ı Fâtiha hesabıyla 12 adet “mîm”480 eder. 12 imam arasında 3tane ismi Muhammed olan vardır. İmam-ı Muhammed Mehdi üçüncü Muhammed'dir. Onun için 3 kere 480 1440 yapar. İlim Allah'ın katındadır. 1440'ta (m. 2019)zuhûr-u mehdîye işâret vakî' oldu. Fakire mîmât-ı Fâtiha lisanından böyle söylenildi. Cenab-ı Hüsâmeddin Bursevî Hazretleri'nin(ö. 1042/1632)dahi bu konuda bir istihracları vardır. Ona nazâr olundu. Şu hadisi şerifi delil getirir:“*Dünyanın yaratılışındanbu zamânâ kadar 5600 sene geçmiştir. Dünyanın evvelinden bu âna gelinceye kadar 5600 senede ne kadar mülûk ve enbiyâ(a.s.) mürûr eyledi ise cümlesini ben bilirim*”. Bu hadis-i şerife göre bu ümmet-i merhûmenin dünya yüzünde bekâsı 1400 seneden fazla olur. Zira 5600 den 7000 seneye varıncaya kadar¹⁵⁴ 1400 sene eder. Dünyanın ömrü 7000 bin senedir.

¹⁵⁰ *Fütûhât*, vr. I, 85^{a-b}.

¹⁵¹ *Fütûhât*, vr. I, 86^b.

¹⁵² *Fütûhât*, vr. I, 88^a.

¹⁵³ *Fütûhât*, vr. I, 91^b.

¹⁵⁴ *Fütûhât*, vr. I, 91^b.

5600. senesindehâtemü'l-enbiyâ(a.s.)teşrif buyuruncadünyanın ömrü olan 7000'e varmaya 1400 sene kaldı. 7000 senenin dahi nücüm hesabı üzere senede 12 günden 212 sene kebise/artık yılı olur. Hz. Peygamberin dünyaya gelişinden dünyanın sonuna kadar tamamı kebise ile beraber 1612 sene eder. 200 seneye yakın zuhûru fetret, yani mehdî, Hazreti isa, Deccâl, Ye'cüc Me'cüc... Bunların hepsi 200seneye yakın zamanda tekmil olur. Bizim bu istihrâca Hüsameddin Bursevî'nin (k.s.) dahi istihrâcı yardım eder. Hamden lillâhi Teâlâ feyz-ü berakat-ı Fâtiha'dan bu sirla mübeşşir olduk. La ye'lemü'l-gaybe illallâh”.

Gazzizâde, Fâtiha'nın âyetlerinin içindeki mimlerden Hazreti Mehdi'nin 1440/2019 tarihinde zuhûruna işâret bulunduğunu ifâde ettikten sonra, eserin yazıldığı 1237/1822yılından mehdînin zuhûr edeceği 1440/2019 yılına kadar daha çok sene olduğunu, halbuki her türlü fitnenin ortaya çıktığını ve mehdînin gelmesi için bütün şartların oluştuğunu düşünen bazı kimselerin bulunduğunu, ancak onların itirazlarına şu şekilde cevap verilebileceğini söyler:“AmmâAzîzim denirseki “iş bu 1237¹⁵⁵ tarihinden zuhûr-u mehdîye kadar daha 203 sene var. Hadi 13 senesini fetrete ve benî esfer devrine çıkarsak geriye 190 sene kalır. Bu sizin dediğiniz tarih çok uzak bir tarihtir. Dünyanın altı üstüne geldi. Türlü türlü fitnelerortaya çıktı, mehdînin gelmesi yakındır” sözlerine bizim cevabımız çoktur. İlk olarak,dünyanın 7000 sene ömrü vardır. 7000 sene tamam olmadıkça kıyâmet kopmaz. Bu hesaba göre 7000 sene ancak bizim yukarıdaki yaptığımız hesapla tamam olur. Ve tamam olmaya dahi vakit vardır. Azîzim, pek acele etme. Bu dünya yaratıldığından beri neler neler gördü. Ve dahi “dünyanın 7000 sene ömrü var” tabiri Hz. Âdem'in dünyaya gelmesindendünyanın sonuna kadar olan zamandır.Hz. Âdem'den öncesi ne kadar onu Allah'tan gayri kimse bilmez. Dünyanın sonuna ne kaldığını “muhibir-i sâdık”haber verdi. LâkinÂdem'e (a.s.)¹⁵⁶ gelinceye kadar ne kadar zaman geçti o konuda rivâyet çoktur. Bazıları 70.000 sene, bazılarıda daha az veya daha çok söyledi. Âdem'in teşrifinden beri dünyada nice fesatlar oldu tekrar salâha döndü. O günler geçti, bu günler de geçer. Âdem cennetten çıkarıldı. Nûh tufanı oldu. İbrahîm ateşe atıldı. Kavmi İsa'yı şehit etmek istedi, Hak Teâlâ onu göğe çekti. Hz. Ali'yi hariciler şehit etti. İmam Hüseyin Kerbelâ'da şehit edildi. Karâmita ortaya çıktı, Haccâc zuhûretti. Hülâgu Han zuhûr edip cihânı fesâda verdi, Timur zuhûr edip cihanın altını üstüne getirdi, Bursa'yı istilâ edip Yıldırım Beyazıt Hân'ı hapsedip alıp gitti.

¹⁵⁵ Çalışmaya esas aldığımız nüshada tarih sehven 1037 olarak yazılmıştır. Müellif nüshasında ise 1237 tarihi yazılıdır ve doğru olan da budur. *Fütûhâtü kenzi'l-Kur'an*, Orhan Gazî, nr. 219 (müellif nüshası), vr. 95^a.

¹⁵⁶ *Fütûhât*, vr. I, 92^a.

Etmediği fitne ve fesat kalmadı. Bir süre sonra Devlet-i Âl-i Osman'ın şehzâdele-ri her biri bir taraftan zuhûra gelip cihanda türlü fesatlar oldu. Mülk-ü Osmâniyye herc-ü merc olayazdı. Aydın ikliminde Düzme Mustafa adlı bir kişi “ben şehzâdeyim” diye Çelebi Sultan zamanında isyan edip halkı başına toplayıp Çelebi Sultan'ın üstüne asker çekti. Cümle vüzerâ ve beyler Düzme Mustafa tarafına meyledip, Çelebi Sultan aciz kalıp tahtı bırakıp firar edecek oldu. Emir Sultan Hazretleri (k.s.) buna razı olmayıp Çelebi Sultan'a rûhânî himmet bu-yurdu. O anda Düzme Mustafa'ya burun kanaması zuhûr edip 24 saate kadar helâk oldu.”¹⁵⁷

Hâsılı tarihi bilenlerin ve tefsire ârif olanların bu dünyada neler olduğunun tamamına vâkıf olduğunu ifâde eden Gazzîzâde, henüz kıyâmet vaktinin gelme-diğini, cihanda her ne kadar fesat olsa da yine bunların def olacağını ve dünya-nın huzura kavuşacağını söyler. Çünkü herkesin dünyadan bildiği, ancak kendi iklimi ve gördüğü diyarlarıdır. Hâlâ yeryüzünde nice beldeler ve iklimler vardır ki şeriattan zerre kadar ayrılmayıp kemâl-i diyânetle amel ederler. Kıyâmetin kopması cümle cihana birden olur. Ve cümle iklimin fesâdı ile olur... Bunları düşünmenin fâidesinin olmadığını hatta zararının çok olduğunu söyleyen müel-lif, insanın kendi vücudunun kıyâmetini ve eşrâtını düşünmesi gerektiğini, zîrâ yarın rûz-ı cezâda insanın kendi eşrâtından sual olunacağını, eşrât-ı kübrâdan sual olunmayacağını öğütler.¹⁵⁸

Gazzîzâde'ye göre Fâtiha'da 12 yerde bulunan mîm harfi 12 imama delâlet et-tiği gibi, yine bu 12 mimde remz yoluyla pâdişahlarda bulunması gereken 12 ahlâka da işâret edilmiştir. Zîrâ imâmü'l-müslimîn olan halife/pâdişahonların vekilleridir. Ona göre Pâdişahta bulunması gerektiğine işâret edilen 12 husus şunlardır: 1. Pâdişah her bir işini Allah rızası için yapmalı ve işlerinde ondan yardım dilemelidir. Bir fetih yaptığında bu benim ve askerimin gücüyle oldu demeyip onu Allah'tan bilmelidir. 2. Pâdişahlarda rabb sıfatı olup hükmü altında bulunan kulları layıkı vechile terbiye etmeli. Kimini ihsânla kimini te'diyeyle.¹⁵⁹ 3. Pâdişahların ahlâk-ı rahmâniyetten hisse almaları lâzımdır. Hükmü altında bulunan mü'minler ve ehl-i zimmet-i küfür, itaatte oldukça mal, can ve ırzların-dan emin olmalıdır. 4. Pâdişahlar rahîmiyyet sıfatıyla muttasıf olmalıdır. Yani mü'minlerin âhiret işlerinde yardım etmeli. Ganimet mallarından mescid, med-rese, tekke, kütüphâne ve mektep yaptırmalı, âhirete yakın olan amelden kalmış

¹⁵⁷ *Fûtâhât*, vr. I, 93^a.

¹⁵⁸ *Fûtâhât*, vr. I, 93^b.

¹⁵⁹ *Fûtâhât*, vr. I, 97^a.

pîrlere ihsân etmeli. Ve dünyadan alâkasını kesen zevâta ikram etmelidir. 5. Pâdişahlar emirleri icrâ ederken şeriatla icrâ etmelidir. 6. Pâdişahlar “ıyyâke ne'bûdü” sırrını düşünüp her işini Hakk için, Onun rızası için yapmalı. 7. Pâdişahlar “ıyyâke nesteîn” sırrını düşünüp malına, makâmına, askerine, aklına, hazinesine, vezirlerine ve vükelâsına dayanmayıp sadece Allah'a dayanmalı.¹⁶⁰ 8. Pâdişahlar “sırât-ı müstekîm” üzere olan mü'minlere adaletli davranmalı ve ihsân etmeli. Aynı şekilde sözünde duran ehl-i zimmete dahi adâletli davranmalı. Vükelâ ve vüzerâsının bir kusuru zuhûr ederse rabbâniyetle terbiye edip gazap ve celâlle idam etmemeli. Zira insan kusurdan mürekkeptir. 9. Ve dahîpâdişahlar kendileri ârif olmalı, âlim olmalı, erbâb-ı salâh olmalı ve mülkünde ehl-i salâh olanları istihdâm etmeli. Dalâlet erbâbından ve fırka-i dâlle ricâlinden fazlasıyla sakınmalı. Zîrâ bir ehl-i dalâl bir vilâyeti ifsâd eder.¹⁶¹ 12. Pâdişahlar dâimâ Allah'ın kullarından özellikle sâlihlerden hayır duâ istemeli.¹⁶²

Ona göre Fâtiha'da bulunan bir lâmelif Allah'ın birliğine işârettir. Zira lâmelif üç harften mürekkeptir. İki “lâ” bir de lâmı çeken elif. Bu üç harf, lâ mevcûde illâllah, lâ ma'bûde illâllah, lâ maksûde illâllahrutbelerine işâret eder.¹⁶³

b.Fâtiha'da Bulunmayan 7 Harf: Gazzîzâde'ye göre Fâtiha'da bulunan 25 kelime ve 123 harfin çeşitli esrârı olduğu gibi, yine bu mübârek sûredehurûf-ı tehecciden 7 harfin bulunmaması da onun sırlarından ve letâifindedir. Müellif konuyla ilgili şu rivayeti nakleder: “Kayser-i Rûm İncil'de gördü ki, semâdan nazil olan ilâhî kitaplar içinde bir sûre vardır ve onda yedi harf yoktur. O sûreyi okumanın fazileti çoktur. Bu Kayser Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında idi. Ona “Sizin kitabınızda bir sûre vardır ki 7 harf yoktur. Ben kitabınıza baktım fakat bulamadım, bu sûre hangisidir?” diye bir mektup yazdı. Hz. Ömer ona “işte bizim kitabımızda yedi harf bulunmayan sûre budur” diye Fâtiha sûresini yazıp gönderdi. Kayser-i Rûm bunu görüp Kur'ân'ın hak olduğunu tasdik etti diye rivâyet olunur.”

Gazzîzâde yukardaki rivayeti naklettikten sonra Fâtiha'da olmayan harfleri sıralar.¹⁶⁴ Buna göre Fâtiha'da bulunmayan harfler şunlardır: ث-ج-خ-ز-ش-ظ-ف

Bu harflerin Fâtiha'da olmaması hususunda irfan erbâbının çok sırlar beyan

¹⁶⁰ *Fûtûhât*, vr. I, 97^b.

¹⁶¹ *Fûtûhât*, vr. I, 98^a.

¹⁶² *Fûtûhât*, vr. I, 98^b.

¹⁶³ *Fûtûhât*, vr. I, 102^a.

¹⁶⁴ *Fûtûhât*, vr. I, 105^a.

ettiğini ifâde eden müellif, Fâtiha'da olmayan bu 7 harfin hangi konulara işâret ettiğini tek tek açıklamıştır. Meselâ Fâtiha'da bulunmayan "Sâ/س" "besûr"a işârettir. "Besûr" helâkmânâsındadır. Yani Fâtiha'da "sâ/س" harfinin bulunmaması ümmet-i merhûmenin bekâsına ve dünyanın sonuna kadar devamına işârettir. Bundan önceki konuda geçen mîm harfindekiesrâra "sâ/س" harfinin Fâtiha'da bulunmamasının esrârı dahi delâlet eder. Çünkü "sâ/س" ebced hesabı üzere 500'dür. Üzerindeki 3 nokta 3 adet "sâ/س" ya işârettir. O zaman 3"sâ/س" 1500 olur. Mîmât-ı Fâtiha'da (mîm harfinin esrârı konusunda) mehdînin 1440'ta zuhûr edeceği söylendi. 1440'ta mehdînin zuhûrundan sonra 7 sene vakt-i mehdî, kırk sene vakt-i İsa, 47 sene eder. İsa'dan sonra cihânın hulefâsı ve bakıyye-i ehl-i îmanın tamamı 13 sene sürse 60 sene eder. Mîmât-ı Fâtiha'daki mehdînin gelişi 1440 senesine tesadûf eder ve bu 60 seneyi de eklersek toplam 1500 sene eder. Yani Fâtiha'da "sâ/س" harfinin bulunmaması bu ümmetin 1500 sene bekâsına işâret eder. Ve "sâ/س" harfinde olan sebat mânâsı da buna işâret eder.¹⁶⁵

c. Hurûf-ı Mukattaa: Gazzîzâde Bakara sûresi'nin başındaki hurûf-ı mukattaa'nın tefsirinde bilinen görüşleri naklettikten sonra, bu harflerin bir sır olduğunu, onlara ancak nübüvvet nuruyla ulaşılabileceğini, bu harfleri tevîl etmeye kalkanların onların hakikatlerini keşfedemediklerini söyler. Gazzîzâde'ye göre hurûf-ı mukattaa'yı tevîl edenlerin misâli şunun gibidir: "Bir kimse pâdişahın sarayının yanına varıp ve oraya girip içindeki güzellikleri seyretmek için kapıya gelince bekçiler "Dur giremezsin! Bu saraya nâmahrem giremez" derler. Sonra o kişi sarayın içini göremeden dışarıdan seyredip geri döner. Daha sonra bu kişi, o sarayı görmeyenlere sarayın dış tarafını vafeder, ancak içindeki güzellikleri kendi de göremediği için onları anlatamaz. Sarayın içindeki güzellikleri oradaki mahrem olanlar bilir ancak onlar da edeben haremın sırlarını nâmahreme açıklamazlar. Bunun gibihurûf-ı mukattaa da bir esrâr-ı ilâhî saraydır. Ona herkes giremez, enbiyâya mahsustur. Onlarda edeben insanlara ifâdeetmezler. Zîrâ görülmesi nâmahrem olan şeyin vafedilmesi de haramdır. Ulemây-ı erbâb-ı irfan, ilm-i meârif şehrine varıp saray-ı sultanî-i mukâtaât etrafında cezbeye akl ile dolaşır, lâkin saray-ı mukattaa'ya dâhil olamayıp sûret-i zâhirinden bahsederek. Bizzat hurûf-ı mukattaa'yı tefsir etmezler.¹⁶⁶

Sonuç

Gazzîzâde akıl eleştirisi çerçevesinde felsefe ilimlerine tenkitler yönelten bir

¹⁶⁵ *Fûtâhât*, vr. I, 105^a.

¹⁶⁶ *Fûtâhât*, vr. I, 103^a.

mutasavvıf, beyanî ve irfanî düşünce geleneğini mezcetmiş bir şeyh, bir âlimdir. Bu ilmî kişiliğinin oluşmasında hem beyanî hem de irfanî düşünce geleneğinden beslenmiş olmasının büyük payı vardır. Gazzîzâde, medrese ve tekke, şeriat ve tarikat bütünlüğünü sağlamış bir âlim olarak bunu eserlerine yansıtmayı bilmiş, nasların beyan çerçevesinde anlaşılması gerektiğini savunmuştur. *Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân*'da, âyetler ağırlıklı olarak tasavvufî açıdan ele alınmış, çok sayıda menkıbe, hikâye ve âriflerin Fâtiha'nın sırları hakkındaki sözlerine yer verilmiş, beşyüzün üzerinde konuya yer verildiği için çoğu zaman konu bütünlüğü dağıtılmış, âyetlerle bir şekilde ilişkili görülen rivâyet ve olaylara yer verilerek kimi zaman âyetin yorumu sadedinden uzaklaşmıştır. Müellif tefsirini âdetâ bir vaaz kürsüsü gibi kullanarak buradan insanlara hitap etmiş, vaazlarında kullandığı malzemeyi tefsir haline getirerek anlatmak istediği konuları bu eser vasıtasıyla insanlara ulaştırmayı amaçlamıştır. Eserde zaman zaman hurûfî-cifrî bazı hesaplamalarla âyetlerden Osmanlı Devletinin fetihlerine ilişkin bazı işâret ve çıkarsamalarda bulunulmuştur. Eserin ağırlıklı olarak halkın istifâdesi için yazılmış, vaaz ve irşâd türü bir çalışma olduğu söylenebilir. Bununla birlikte tefsirin Türkçe yazılmış olması halkın Kur'ân'ın mânâsını anlaması noktasında atılmış önemli bir adım olarak görülebilir.